

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 52
2013

With summaries

KØBENHAVN 2013
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 255.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 201.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Munken Premium Cream 13, 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-126-8

HVEM VAR OPÆNBARLIGH GEN GUTH I JYSKE LOVS FORTALE?

Et studie i Lovbogens teksthistorie¹

AF

MICHAEL H. GELTING

Jagten på den forsvundne Urtext

Ingen sætning i Jyske Lovs berømte Fortale fra 1241 har været så om- diskuteret som den, der siger, at “den Lov, som Kongen giver, og Landet vedtager, den kan han heller ikke ændre eller ophæve uden Landets Vilje”² – og så kommer den bisætning, som har givet anled- ning til diskussionen, og som ikke kan oversættes, uden at man tager stilling til de modstridende tolkninger: Siger den, at denne lov “kan han heller ikke ændre eller ophæve uden Landets Vilje, *medmindre han* [dvs. kongen] *åbenbart handler mod Gud*”³ – eller opstiller den tværti- mod en undtagelsesbetingelse: “*medmindre den* [dvs. loven] *er åbenbart imod Gud*”?⁴

Den læser, som søger at blive oplyst om Jyske Lov ved at slå op i det seneste halvhundrede års oversigtsværker, kan næppe undgå at blive forvirret. I den nu anvendte lærebog i retshistorie lader Ditlev Tamm spørgsmålet stå åbent, idet han blot opridser de to tolkningsmåder.⁵ I

¹ Artiklen er udarbejdet som led i et projekt til udarbejdelse af en ny grundtekst af Jyske Lov og analyse af lovens bestemmelser i forhold til de øvrige danske landskabs- love. Udarbejdelsen er sket i en periode, hvor forfatteren har været bevilget frikøb fra den ordinære arkivtjeneste ved Rigsarkivet, finansieret af Kulturministeriets andel af Tips- og Lottomidlerne. Forfatteren vil gerne rette en varm tak til Kulturstyrelsen og Rigsarkivet for den ydede støtte til projektet.

² Erik Kroman og Stig Iuul, *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*, bd. 2, *Eriks sjælland- ske Lov – Jyske Lov – Skaanske og Sjællandske Kirkelov*, 1945, s. 135.

³ Sst., sml. samme værk, bd. 3, *Retshistorisk Indledning – Kommentar – Sagregister*, 1948, s. 135.

⁴ Anders Bjerrum, Utæn han ær opænbarlic gen guth, *Acta philologica Scandinavica* 22, 1954, s. 11-32, her s. 24, hvor Bjerrum oversætter den middelalderlige latinske oversæt- telse af Jyske Lov.

⁵ Ditlev Tamm, *Dansk & Europæisk retshistorie: Studieudgave*, 2001, s. 28-29.

de foregående generationers retshistoriske grundbog redegjorde Poul Johs. Jørgensen ligeledes for begge udlægninger, men gik dog klart ind for, at Fortalen oprindeligt må have udtrykt, at kongen ville handle imod Gud ved at ændre loven uden "landets" samtykke.⁶ Det samme hævdedes mere kategorisk i Hal Kochs bind af Politikens Danmarkshistorie ved at citere Kroman og Juuls nutidsdanske oversættelse, om end Hal Koch forsigtigvis undlod at føje nærmere kommentarer til dette sted i Fortalen.⁷ I det seneste oversigtsværk over de nordiske retskilder fra middelalderen er det til gengæld uden så meget som at nævne den alternative tolkning, at Dieter Strauch fastslår, at Fortalen sagde, at kongen ville være åbenbart imod Gud, hvis han ændrede eller ophævede loven uden "landets" samtykke.⁸

Går læseren til Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, er der heller ingen tvivl om svaret, men svaret er det modsatte: Kongen kunne ændre love, som var i strid med Guds lov, fordi "paven ophævede alle lokale regler, som var i strid med kirkeretten".⁹ I mindre skarp form er det den samme udlægning, man finder hos Aksel E. Christensen,¹⁰ som dog andetsteds fulgte Niels Skyum-Nielsen i at opfatte "Gud" i denne sammenhæng som en henvisning til naturretten.¹¹ Det reducerede i praksis undtagelsesmulighedens anvendelighed til en temmelig hypotetisk situation; som Skyum-Nielsen konkluderede på sin analyse af dette sted i Fortalen: "Men denne mulighed [dvs. at kongen kunne ændre loven] er, som det vil forstaas, meget lille."¹²

⁶ Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie: Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*, 2. udg., 1947, s. 37-38.

⁷ Hal Koch, *Kongemagt og Kirke 1060-1241* (Danmarks historie, red. John Danstrup og Hal Koch, bd. 3), 1963, s. 500-503. For citatet, se note 2 og 3 ovenfor.

⁸ Dieter Strauch, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde* (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 73), Berlin/New York 2011, s. 52-53, med henvisning til Klaus von See, ovs. og komm., *Das fätsche Recht*, Weimar 1960, s. 24, hvor der dog i note er gjort opmærksom på varianten *hun*, henvisende til loven, med reference til Bjerrum 1954.

⁹ Ole Fenger, "Kirker rejses alle vegne", *1050-1250* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, bd. 4), 1989, s. 340.

¹⁰ Aksel E. Christensen, *Tiden 1042-1241*, *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, bd. 1, *Tiden indtil 1340*, 1977, s. 211-399, her s. 395-396.

¹¹ [Aksel E. Christensen,] *Ret og magt i dansk middelalder: Forelæsninger af Aksel E. Christensen med et selubiografisk tillæg*, 1978, s. 35.

¹² Niels Skyum-Nielsen, *Kirkekampen i Danmark 1241-1290: Jakob Erlandsen, samtid og eftertid*, 1962 (genoptr. 1971), s. 20-23 (citatet s. 23).

Går læseren videre til speciallitteraturen, står synspunkterne skarpere over for hinanden. For retshistorikeren Ditlev Tamm er det utænkeligt, at de danske stormænd skulle have givet kongen *carte blanche* til at ændre loven, hvis den var i konflikt med kirkeretten; når sene håndskrifter ændrede bisætningens subjekt til "hun" – som utvetydigt refererede til loven som den, der kunne være imod Gud – var det en senere udvikling i forståelsen af teksten.¹³ For retshistorikeren Ole Fenger var det ikke mindre utænkeligt, at kongen "skulle handle imod Gud ved efter kirkelig tilskyndelse at ændre eller ophæve sædvaner, der truede freden og hindrede retfærdigheden i at ske fyldest".¹⁴ Denne opfattelse byggede på Fengers indgående studier af europæisk og dansk fredslovgivning i højmiddelalderen.¹⁵

I det i skrivende stund seneste bidrag til Jyske Lows teksthistorie udstilles den manglende afklaring af spørgsmålet på pudsigt vis. Erland Kolding Nielsen skriver i sin artikel i tidsskriftet *Skalk* 2013, at Fortalen siger, at "den lov, 'som kongen giver og landet vedtager', kan heller ikke ændres eller ophæves 'uden landets vilje, med mindre den åbenbart strider imod Guds ord,'" idet han citerer Ole Fengers sproglig ajourførte og korrigerede version af Kroman og Iuuls nutidsdanske oversættelse. På bagsiden af samme nummer af bladet er hele Fortalen gengivet i samme version, men her er den afgørende passus stiltiende rettet tilbage til Kroman og Iuuls "medmindre han [dvs. kongen] åbenbart strider mod Guds ord" – altså i overensstemmelse med (senest) Dieter Strauchs opfattelse.¹⁶ Kan denne vedholdende forvirring afklares?

Et af de vægtigste bidrag til debatten er filologen Anders Bjerrums udførlige, filologiske og "realhistoriske" diskussion af den omstridte sætning, trykt i *Acta philologica Scandinavica* 1954.¹⁷ Det springende

¹³ Ditlev Tamm, Mæth logh scal land byggæs: Betrachtungen zur Rechtsauffassung des Mittelalters mit besonderem Hinblick auf nordische und spanische Rechtsquellen, *Festschrift für Hans Thieme zu seinem 80. Geburtstag*, red. Karl Kroeschell, Sigmaringen 1986, s. 127-139, her s. 134-136; sml. Tamm 2001, s. 28.

¹⁴ Ole Fenger, *Gammeldansk ret: Dansk rets historie i oldtid og middelalder*, 1983, s. 123.

¹⁵ Ole Fenger, *Fejde og mandebod: Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, 1971.

¹⁶ Erland Kolding Nielsen, Danske Lov 1241, *Skalk* 2013 nr. 3, s. 18-27, her s. 18, samt Fortalen, gengivet efter Kroman og Iuul, ajourført 1991, sst. s. 32. Den ajourførte tekst findes i *Jyske Lov 750 år*, red. Ole Fenger og Chr. R. Jansen, 1991, s. 243-286, her s. 243. – Ændringen af Kroman og Iuuls "Gud" til "Guds ord" kan ikke begrundes ud fra noget håndskrift af de middelalderlige tekstversioner.

¹⁷ Bjerrum 1954; heri også summarisk oversigt over tidligere bidrag til debatten (s. 11-12).

punkt i diskussionen er, at alle de ældste håndskrifter af Jyske Lov benytter det maskuline pronomen “han” til at betegne den eller det, som i givet fald måtte være “imod Gud”, og at ordet *logh* (lov) antages at have været femininum på Jyske Lovs tid, således at det burde betegnes med stedordet “hun”.¹⁸ Bjerrums analyse førte ham imidlertid til den konklusion, at der var både filologiske og realhistoriske problemer ved at antage, at lovens oprindelige tekst fra 1241 havde stedordet “han” på det omdiskuterede sted, og han foreslog den salomoniske løsning, at den famøse bisætning oprindeligt havde været subjektløs. Stedordet “han” skulle da være kommet ind i teksten ved senere afskriveres udfyldning af det manglende subjekt. Bjerrum var selv den første til at påpege, at dette løsningsforslag led af den svaghed, at det ikke kan støttes på noget bevaret håndskrift.¹⁹

Egentlig udstiller Bjerrums udførlige gennemgang af håndskriftmaterialet først og fremmest, at problemet udspringer af et alt for ensidigt fokus i forskningen på spørgsmålet om, hvad der kan have stået i Jyske Lovs formentlige *Urtext* fra 1241. Bjerrum var så fokuseret på spørgsmålet om den oprindelige ordlyd, at hans nøje undersøgelse af tekstvarianterne til den omstridte sætning ikke trængte til bunds i, hvordan og hvornår de forskellige læsemåder i håndskrifternes gengivelse af dette sted i Fortalen opstod.²⁰ Det samme gælder i endnu højere grad de øvrige deltagere i diskussionen, der gerne holder sig til generelle henvisninger til “ældre” og “sene” håndskrifter.

Da Jyske Lovs *Urtext* nu ikke eksisterer, og Bjerrums arbejde viser hvor store vanskeligheder og hvor mange usikkerhedsmomenter, der er forbundet med at forsøge at rekonstruere den, vil det måske være mere frugtbart at rette opmærksomheden mod de talrige tekstvarianter i de faktisk bevarede håndskrifter af Jyske Lov med det formål at betragte dem ikke som et slør, der hindrer vores erkendelse af den oprindelige lovtekst, men som en kilde til, hvordan teksten blev forstået i middelalderen. Det er det, der vil blive forsøgt i denne artikel. Da lovbogens senere teksthistorie hidtil ikke har været viet megen opmærksomhed i forskningen, vil undersøgelsen på flere punkter kræve nogle længere ekskursioner, hvormed den gunstige læser godhedsfuldt ville have tålmodighed.

¹⁸ Udførlig diskussion i Bjerrum 1954, s. 12-14.

¹⁹ Bjerrum 1954, s. 29-30.

²⁰ Bjerrum 1954, s. 24-28.

AB-redaktionen af Jyske Lov

I Peter Skautrups fremragende, diplomatiske udgave af Jyske Lov i *Danmarks gamle landskabslove* lyder den omdiskuterede sætning i sin helhed således: *Thæn logh thær kunung giuær oc land takær with, then ma han oc ey skiftæ æth af takæ utæn landzæns wiliæ, utæn han ær opænbarlic gen guth.*²¹

Skautrups udgave af loven var baseret på håndskriftet NKS 295 8°, palæografisk dateret ca. 1325.²² Imidlertid er de første blade i dette håndskrift, indeholdende navnlig Fortalen, gået tabt. Til at udfylde lakunerne i NKS 295 8° benyttede Skautrup det nært beslægtede håndskrift – Skautrup kaldte det "søsterdatterhåndskrift" til NKS 295 8° – Stockholm C 63, palæografisk dateret ca. 1340. I dette håndskrift står Fortalen imidlertid ikke foran Jyske Lov, men foran Valdemars Sjællandske Lov, og sandsynligvis var den afskrevet efter et håndskrift af denne lov. Skautrup valgte derfor en ældre repræsentant for den samme gren af tekstoverleveringen, AM 455 12°, som tekstgrundlag for sin udgave af Fortalen.²³ AM 455 12° er skrevet af broder Johannes Jutæ, som i 1298 optrådte på Sorø Klosters vegne ved en skødning, og som i øvrigt er bekendt som skriver af størstedelen af det berømte håndskrift "Kong Valdemars Jordebog".²⁴ På dette grundlag dateres AM 455 12° konventionelt til ca. 1300. Fortalens tekst i dette håndskrift er i øvrigt stort set identisk med teksten i C 63.²⁵

NKS 295 8° repræsenterer den håndskriftgruppe, som Skautrup betegnede som AB-gruppen; dets signatur i Skautrups udgave er A¹. På

²¹ Peter Skautrup, udg., *Jyske Lov: Text 1: NkS 295 8°* (Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene, dir. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 2), 1933 (herefter citeret som DGL 2), s. 8-9. Hvor intet andet er anført, bygger hele den videre diskussion i nærværende artikel på variantapparatet til disse to sider. Artiklens titel gengiver de tre nøgleord i bisætningen i den form, de har i det ældste bevarede håndskrift, Stockholm C 37.

²² For nærmere oplysninger om håndskrifterne og nøgle til deres signaturer i udgaven henvises der til håndskriftoversigten i DGL 2, s. xv-xxxiii, og signaturlisterne sst., s. cxxi-cxxviii.

²³ DGL 2, s. xxxviii.

²⁴ E. Kroman, Dansk Palæografi, *Palæografi A: Danmark og Sverige*, udg. Johs. Brøndum-Nielsen (Nordisk Kultur, bd. xxviii A), [1943], s. 36-81, her s. 53; *Diplomatarium Danicum*, 2. rk. bd. 4, udg. Franz Blatt og C.A. Christensen, 1942, nr. 284, 24.01.1298.

²⁵ DGL 2, s. xlIII. På grund af inddragelsen af Fortalens tekstversioner i sjællandske lovhåndskrifter afviger Skautrups håndskriftsignaturer i Fortalen fra signaturerne i selve lovteksten. I Fortalen betegnes AB-håndskrifterne med signaturerne F og G, I-redaktionen har signaturen N, etc. Se DGL 2, s. cxxi-cxxv.

det sted i teksten, der behandles her, udviser de få ældre håndskrifter i AB-gruppen, hvor Fortalen er bevaret, ingen signifikante varianter i forhold til AM 455 12°; ganske vist mangler AM 4 4° fra ca. 1300²⁶ ordene *landzæns wiliæ*, men det drejer sig om en banal overspringelsesfejl, hvor skriverens blik er sprunget fra det første til det næste *vthen* i forlægget.²⁷ Det står imidlertid nu mere klart, end det gjorde ved udarbejdelsen af Skautrups udgave, at AB-håndskrifterne repræsenterer en senere bearbejdelse af Jyske Lovs tekst.²⁸ Denne bearbejdelse udmærkede sig ved en bevidst konservativ, stedvis ligefrem arkaiserende sprogform. Det er nærliggende at antage, at den er blevet til i de nærmeste år efter Erik Klippings håndfæstning 1282,²⁹ måske i tilknytning til Danehoffernes hektiske lovgivningsarbejde i 1282-1284.³⁰ Håndfæstningen, som er blevet kaldt Danmarks Magna Charta,³¹ besejlede kongens nederlag til den aristokratiske opposition i hans bestræbelser på at udvide kongemagtens juridiske magtbeføjelser og derved ændre den herskende retsorden og magtbalance i riget. Derfor indeholdt håndfæstningen bl.a. en bestemmelse, som forpligtede kongen til at respektere og opretholde "Kong Valdemars love", dvs. hele komplekset af de danske landskabslove, derunder naturligvis også Jyske Lov.³²

AB-redaktionen af Jyske Lov, hvis konservative eller endog arkaiserende sprogform synes beregnet på at fremhæve lovens ærværdige ælde,

²⁶ I DGL 2 dateret ca. 1350 (s. xvi). Omdateret af Kroman 1943, s. 57. Peter Skautrup, udg., *Codicem Arn magnaeanum 286, 2°, Codicem Arn magnaeanum 4, 4°, Codicem Arn magnaeanum 453, 12°: Legem Iuliae cum Danica praefatione* (Corpus codicum Danicorum medii aevi, red. Ioannes Brøndum-Nielsen, bd. 9), 1972 (herefter CCDMA 9), s. xv, har til dels accepteret Kromans omdatering, for så vidt som håndskriftet dér er dateret til ca. 1300-1350.

²⁷ CCDMA 9, s. 53 fol. 1 v. Den samme fejl optræder, givetvis uafhængigt heraf, i Uppsala de la Gardie 62, et håndskrift fra 1499 med Jyske Lovs Fortale foran Eriks Sjællandske Lov. Se også nedenfor vedrørende AM 286 fol.

²⁸ Sml. Thomas Riis, Det ældste håndskrift af Jyske Lov (Codex Holmiensis C 37), *Fund og Forskning* 43, 2004, s. 43-52, som påviser, at C 37 på en række punkter har skarpere straffe- og bødebestemmelser end AB-redaktionen.

²⁹ Per Andersen, *Lærd ret og verdslig lovgivning: Retlig kommunikation og udvikling i Middelalderens Danmark*, 2006, s. 200-216, især s. 215.

³⁰ Sml. Niels Skyum-Nielsen, *Fruer og Vildmænd*, bd. 1, *Dansk Middelalderhistorie 1250-1340*, red. Inger Dübeck, Kai Hørby og Thomas Riis, 1994, s. 101-116.

³¹ Kr. Erslev, *Den senere Middelalder* (Johs. Steenstrup m.fl., Danmarks Riges Historie, bd. 2), 1898-1905, s. 116.

³² Erik Kroman, udg., *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*, 1971, nr. 13, s. 74-104, A. Jysk-sjællandsk overlevering, Text I, Latinsk text, kap. 5, s. 77-78.

er sandsynligvis blevet til i dette politiske klima. AM 455 12° er vistnok den første kilde overhovedet, der fastslår Jyske Lovs begrænsning til det jyske retsområde, idet dets skriver har forsynet Fortalen med overskriften *Swa byriæs en for talæn a iutæ logh thær kunugh waldæmar gaf oc danæ tokæ withær*.³³ Det er utvivlsomt bevidst fra skriverens side, at titlen spiller på netop det sted i Fortalen, der diskuteres i nærværende artikel. Stadfæstelsen i Erik Klippings håndfæstning af "Kong Valdemars Love" satte endelig bom for den intention om at give Jyske Lov rigsomfattende gyldighed, der synes at kunne udledes af de tidligste omtaler af loven.³⁴ Broder Johannes Jutæs tekst af Fortalen placerer sig dermed i den samme ideologiske kontekst som AB-redaktionen af Jyske Lov. Der kan næppe være tvivl om, at denne version af Fortalen opstod som del af AB-redaktionen.

Om AB-redaktionen havde officiel karakter, eller om den var et "privatarbejde", er næppe muligt at afgøre med sikkerhed. Der er dog nogle forhold, som kunne tyde på, at denne tekstversion har haft en form for officiel autorisation: Ikke blot dens store udbredelse (fem håndskrifter før ca. 1350),³⁵ men også det, at den, måske allerede før 1300, blev lagt til grund for en latinsk oversættelse af Jyske Lov.³⁶

Rester af en ældre teksttilstand

På en sådan baggrund kan der være grund til at se med særlig kritiske briller på AB-redaktionens udformning af en sætning i Jyske Lovs Fortale, der netop drejer sig om kongens lovgivningsmæssige beføjelser.

³³ DGL 2, s. 3.

³⁴ Michael H. Gelting, Skånske Lov og Jyske Lov: Danmarks første kommissionsbetænkning og Danmarks første retsplejelov, *Jura & Historie: Festskrift til Inger Dübeck som forsker*, red. Finn Taksøe-Jensen m.fl., 2003, s. 43-80, her s. 43-52. Synspunktet har ikke vundet almen accept; velafvejede diskussioner af spørgsmålet findes i Andersen 2006, s. 293-298, og Helle Vogt, *The Function of Kinship in Medieval Nordic Legislation* (Medieval Law and Its Practice, 9), Leiden/Boston 2010, s. 65-68. Se nu også Kolding Nielsen 2013, s. 20-22, hvor det yderligere antages, at Jyske Lov endnu i 1300-tallet nød status af rigslov. Denne antagelse bygger dog på den tvivlsomme tolkning, at udtrykket "Kong Valdemars love" i Erik Klippings og senere kongers håndfæstninger alene skulle referere til Jyske Lov.

³⁵ Andersen 2006, s. 210.

³⁶ Udgivet af Stig Juul i Stig Juul og Peter Jørgensen, udg., *Jyske Lov: Text 5-6* (Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene, dir. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 4), 1945 (herefter DGL 4), s. I-XXVIII, 1-265. I udgaven er teksten ledsaget af Viborgbispens Knud Mikkelsens glosser. Nærværende artikels forfatter forbereder en artikel om den forskningsmæssigt såre forsømte latinske oversættelse af loven.

Det viser sig da også, at teksten på dette punkt ser noget anderledes ud, hvis man konsulterer de få håndskrifter, som afspejler en teksttilstand, der synes helt eller delvis at være ældre end AB-redaktionen.³⁷ For Fortalens vedkommende drejer det sig om fire håndskrifter:

Stockholm C 37 må efter Thomas Riis' og Niels Skyum-Nielsens undersøgelser betragtes som det ældste bevarede håndskrift af Jyske Lov, idet et lovudkast fra forhandlinger på et Danehof i 1276 er indført deri enten i umiddelbar forbindelse med forhandlingerne (ifølge Riis) eller inden for de nærmest følgende år (ifølge Skyum-Nielsen).³⁸ Senest er det endog fremført, at en anden sekundær tekst, bandsdommen fra provinskonciliet i Odense 22. februar 1245, skulle være indført i C 37 af en kancelliskriver, som var aktiv under kongerne Erik Plovpenning og Abel, altså senest i begyndelsen af 1250'erne. C 37 skulle dermed være skrevet senest omkring 1250, og det antydes, at det måske kunne være "originalen" af Jyske Lov.³⁹ En sådan omdatering af håndskriftet ville have vidtrækkende konsekvenser for forståelsen og dateringen af lovbogens tilblivelse. Da artiklen ikke nærmere dokumenterer den postulerede identifikation af skriverhånden, må en stillingtagen til spørgsmålet afvente publiceringen af en sådan dokumentation, og i nærværende arbejde vil den nu hævdundne datering af C 37 til ca. 1280 blive fastholdt. Da det her primært drejer sig om at følge tekstens udvikling gennem middelalderen, er det tilstrækkeligt at konstatere, at C 37 er det ældste bevarede håndskrift af Jyske Lov. Håndskriftet er kendetegnet ved talrige særsprogformer og afskrivningsfejl.⁴⁰ En hel del af disse fejl er rettet i tidens løb, mange af dem af en hånd, som næppe er meget senere end den oprindelige skrivers.

Flensburghåndskriftet af Jyske Lov dateres palæografisk til ca. 1300,⁴¹ en datering der vel må opfattes som ganske omtrentlig; håndskriftet kunne eventuelt være ældre end AB-redaktionen og viser i hvert fald ingen påvirkning fra denne. Ligesom C 37 er det præget af talrige skrivefejl.⁴²

³⁷ Jf. diskussionen af "mellemgruppen" af håndskrifter i Andersen 2006, s. 207-211.

³⁸ Thomas Riis, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 46), 1977, s. 60-65; Niels Skyum-Nielsen, anmeldelse af Riis 1977 (oprindelig disputatsopposition), *Historisk Tidsskrift* 14. rk. bd. 1, 1980, s. 525-538, her s. 531. Se også Riis 2004, s. 46. C 37 er siden 2011 deponeret i Det Kongelige Bibliotek i København.

³⁹ Kolding Nielsen 2013, s. 25-27.

⁴⁰ DGL 2, s. xxxix, lxxv.

⁴¹ Kroman 1943, s. 56-57.

⁴² DGL 2, s. lxxv-lxxvii.

AM 286 fol., Ribe Domkapitels usædvanlig statelige håndskrift af Jyske Lov,⁴³ er dateret til ca. 1320 eller lidt tidligere på grundlag af en kombination af palæografiske kriterier med identifikation af personnavnene i nogle omtrent samtidige penneprøver i margin og mellem linjerne.⁴⁴ Det er dermed yngre end AB-redaktionen, og påvirkninger derfra kunne derfor ikke udelukkes. Den første del af håndskriftet viser imidlertid en meget selvstændig tekst, som ikke er nært beslægtet med noget andet bevaret håndskrift. Midt i 2. bog kap. 21 skifter håndskriftet abrupt forlæg til I-redaktionen, som vil blive omtalt nærmere nedenfor. Forlægsskiftet falder sammen med, at en anden skriver overtog arbejdet. En penneprøve med den nye skrivers hånd tyder på, at hans forgænger havde indstillet arbejdet på grund af sygdom.⁴⁵ De to hænder er hinanden meget lig, og der ses ingen grund til med Skautrup at antage en længere afbrydelse i arbejdet. I modsætning til, hvad Skautrup hævder, synes marginalantegnelsen *scriptor sit sanus* ("Måtte skriveren blive rask") nemlig at være skrevet med den hånd, som videreførte håndskriftet efter forlægsskiftet.⁴⁶

GKS 3657 8° er et noget senere håndskrift, palæografisk dateret til ca. 1350, og det er tydelig påvirket af I-redaktionen. Det har imidlertid også talrige selvstændige læsemåder, som formentlig bedst kan forklares ved at antage, at skriveren har haft adgang til et forlæg, som var uafhængigt af både AB- og I-redaktionen og dermed sandsynligvis afspejlede en ældre teksttilstand af loven.⁴⁷

Ser man nu på disse fire håndskrifers versioner af Fortalens sætning om lovændring, finder man, at de i den afgørende, sidste bisætning alle afviger fra AB-redaktionen:

⁴³ Håndskriftets tilhørsforhold til Ribe Domkapitel er udførlig dokumenteret i CCDMA 9, s. ix-x; se også Peter Skautrup, *Sproget i håndskriftet AM. 286 fol. til jyske lov i dets forhold til nulevende jyske folkemål*, *Arkiv för nordisk filologi* 41 = ny följd bd. 37, 1925, s. 1-56, her s. 1-2.

⁴⁴ CCDMA 9, s. x; sml. Lauritz Nielsen, *Danmarks middelalderlige Haandskrifter: En sammenfattende boghistorisk Oversigt*, 1937, s. 123-124 (begyndelsen af det 14. århundrede). I DGL 2 varierer dateringen mellem ca. 1300-1320 (s. xv) og ca. 1320 (s. cxxvii); jf. Skautrup 1925, s. 9.

⁴⁵ CCDMA 9, s. xi, jf. s. 18 [fol. 7 v], sml. Skautrup 1925, s. 4-8.

⁴⁶ Se gengivelserne i DGL 2, s. LXXVII, navnlig udformningen af bogstaverne *s* og *a* samt bogstavkombinationen *or/ør*.

⁴⁷ DGL 2, s. LXXVIII-LXXIX.

C 37:	vtæn of han war opænbarligh gen guth. ⁴⁸
Flensburghåndskriftet:	vtæn of han war barlic gen guth. ⁴⁹
AM 286 fol.:	[for] uten han gør openbarlic gen guth. ⁵⁰
GKS 3657 8°:	vtæn of han waræ opænbarlic a mot guth. ⁵¹

Således er C 37 og Flensburghåndskriftet fælles om at benytte betingelsespræpositionen *vtæn of*, “medmindre”, og at sætte verbet i præteritum indikativ, *war*. Bjerrum har ganske vist påpeget, at brugen af præpositionen *vtæn of* ikke er helt konsekvent i håndskrifterne, idet den undertiden optræder i sammenhænge, der forudsætter betydningen “uden” eller endog “men” – det sidstnævnte allerede i så tidligt et håndskrift som Stockholm C 39 fra ca. 1325 (et håndskrift af I-redaktionen).⁵² Kombineret med verbalformen *war* må det dog siges, at det i disse to håndskrifter er vanskeligt at opfatte bisætningen anderledes, end at det var loven, som kunne tænkes at være imod Gud.⁵³

Til gengæld indtager Ribe Domkapitels håndskrift utvetydigt den radikalt modsatte position. I sætningen *uten han gør opænbarlic gen guth* er det næppe muligt at opfatte loven som subjekt; det må være kongen, som handler i modstrid med Gud. Håndskriftet benytter også præpositionen *vtæn* uden efterstillet *of*, hvilket i sammenhængen må forstås som “uden”: Kongen kan ikke ændre loven uden at handle imod Gud. Kan man sige, at AB-redaktionens version af Fortalen er tvetydig på dette punkt – og det er faktisk udgangspunktet for hele forskningsdiskussionen – så gælder det bestemt ikke AM 286 fol. I betragtning af den nøje overensstemmelse på dette punkt mellem de to ældste håndskrifter, C 37 og Flensburghåndskriftet, er det lidet sandsynligt, at den-

⁴⁸ I ordet *opænbarligh* er bogstavet ‘g’ tilføjet over linjen med en anden, men omtrent samtidig hånd; <www.kb.dk/permalink/2006/manus/41/dan/4/?var=1>.

⁴⁹ Peter Skautrup, udg., *Jyske Lov: Text 2-4* (Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene, dir. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 3), 1951 (herefter DGL 3), s. 77. Den usædvanlige form *barlic* skyldes utvivlsomt en overspringelsesfejl; ordet *opæn barlic* har i forlægget sandsynligvis været skrevet i to ord, som det f.eks. er tilfældet i AM 4 4° (CCDMA 9, s. 53 fol. 1 v), og skriveren er kommet til at springe det første ord over.

⁵⁰ CDDMA 9, s. 5 [fol. 1 r, 1. spalte]. Skriveren har foretaget en lignende overspringelse som ovenfor omtalt vedrørende AM 4 4°. En senere hånd har over linjen tilføjet ordene *lanzens wili for*.

⁵¹ GKS 3657 8° fol. 2 r. Ordet *a* synes efterfølgende rettet til *æ*.

⁵² Bjerrum 1954, s. 23 n. 1. Den anførte variant: DGL 2, s. 148². C 39 er omdateret af Kroman 1943, s. 58.

⁵³ Bjerrum 1954, s. 24-26.

ne skarpe formulering skulle gå tilbage til den oprindelige lovtekst fra 1241. Ændringen må antages at være opstået som en stramning og tydeliggørelse af den tvetydige vending i AB-redaktionen.

Ligesom C 37 og Flensburghåndskriftet benytter GKS 3657 8° præpositionen *utæn of*, men her er verbet i konjunktiv, *waræ*, hvilket snarest gør det endnu tydeligere, at subjekt må være loven.⁵⁴ Imidlertid er det sandsynligt, at GKS 3657 8° på dette punkt er påvirket af I-redaktionen, så også denne redaktion af Jyske Lov må inddrages i diskussionen.

I-redaktionen af Jyske Lov

Det håndskrift, som Skautrup anså for at stå den oprindelige udformning af I-redaktionen nærmest, AM 19 8°, har på et tidligt tidspunkt mistet det første blad, som indeholdt det meste af Fortalen. Lakunen blev udfyldt på grundlag af en anden tekstversion i slutningen af 1400-tallet.⁵⁵ Den vigtigste kilde til Fortalens udseende i I-redaktionen tidligste fase er dermed Stockholm C 39, palæografisk dateret ca. 1325.⁵⁶ Her såvel som i adskillige senere håndskrifter af I-redaktionen finder man stort set den samme læsemåde som i GKS 3657 8°: *utæn of han waræ opænbarlic gen guth*.⁵⁷

På grundlag af en indgående undersøgelse af I-redaktionen nåede Skautrup til den opfattelse, at den nok i betydelig udstrækning moderniserede sproget i Jyske Lov (ikke altid med lige heldigt resultat),⁵⁸ men at den som helhed må stå den oprindelige lovtekst nærmere end AB-redaktionen.⁵⁹ Man må nu forkaste Skautrups yderligere hypotese (som da heller ikke blev fremført med fuld overbevisning), at AB-redaktionen kunne gå tilbage til et forberedende udkast til lovteksten af 1241, navnlig fordi det er sandsynliggjort, at de sidste 31 kapitler i lovens 3. bog ikke hører til den oprindelige lovtekst fra 1241, men består af tilføjelser fra perioden 1241-ca. 1280, og disse kapitler indgår alle i AB-redaktionen.⁶⁰ På grundlag af ovenstående sammenligning af de ældste håndskrifers versioner af Fortalens sætning om lovændring må

⁵⁴ Bjerrum 1954, s. 24-26.

⁵⁵ DGL 2, s. xviii.

⁵⁶ Kroman 1943, s. 58. I DGL 2, s. xxvi, dateret ca. 1300.

⁵⁷ DGL 3, s. 1.

⁵⁸ DGL 2, s. lxxxI.

⁵⁹ DGL 2, s. cxviii.

⁶⁰ Gelting 2003, s. 60-70; Andersen 2006, s. 220-221; Vogt 2010, s. 67-68.

det dog siges, at Skautrups hypotese om de to redaktioners forhold til den oprindelige lovtekst fra 1241 forekommer plausibel for dette tekststeds vedkommende. Dersom vi kan opfatte C 37 og Flensburghåndskriftet som repræsentative for den oprindelige tekst på dette sted – hvilket kun kan være en hypotese – er den eneste ændring i forhold dertil i I-redaktionen omsætningen af verbet *war* til konjunktiv *waræ*. Denne ændring tydeliggjorde den mening, som allerede var indeholdt i formuleringen i C 37 og Flensburghåndskriftet. AB-redaktionens erstatning af *war* med *ær* indførte en tvetydighed i udtrykket, der må opfattes som en mere radikal ændring.

Ud over den sproglige modernisering indførte I-redaktionen også et antal mindre, men ikke uvæsentlige ændringer i lovens substans.⁶¹ At det her drejede sig om nydannelser, fremgår ved sammenligning med den lille gruppe af håndskrifter, som i større eller mindre omfang afspejler en ældre teksttilstand. En nærmere drøftelse heraf ligger uden for denne artikels ramme, men en af nydannelserne vedrører den sætning, som er under behandling her. Det er nemlig åbenbart, at det var I-redaktionen, som forsynede Fortalens sætning om lovændring med en tilføjelse, som i C 39 lyder således: *oc tha mattæ han tho æi gen lancæns willæ*,⁶² “og da måtte han dog ikke uden landets vilje”. Ser man på variationerne mellem de ældste håndskrifter, AB-redaktionen og Ribe Domkapitels håndskrift, er det forståeligt, at skaberne af I-redaktionen har følt behov for at gøre det helt utvetydigt, hvad der var meningen med sætningen, og denne tilføjelse må have haft netop det formål. Den levner ikke andre tolkningsmuligheder end, at det var loven, som kunne være i modstrid med Gud. Nu lød sætningen: “Den lov, som kongen giver, og landet vedtager, den må han heller ikke tilbagekalde eller ændre uden landets vilje, medmindre den måtte være åbenbart imod Gud, og da måtte han dog ikke uden landets vilje”. Ikke videre elegant sprog, men ikke til at misforstå. Tillige præciserede tilføjelsen, at denne undtagelsesbetingelse ikke neutraliserede fordringen om “landets” samtykke.

Det er nu tydeligt, at GKS 3657 8° her er afhængigt af I-redaktionen, for også dette håndskrift har en tilføjelse på dette sted. Tilføjelsen er baseret på I-redaktionen, men skriveren af GKS 3657 8° har givet den en selvstændig drejning, hvorved stedordet “han” i tilføjelsen atter, temmelig overraskende, kom til at referere til loven: *oc tha mattæ han*

⁶¹ Et udvalg af disse ændringer er anført i DGL 2, s. CV-CVIII.

⁶² DGL 3, s. 1.

tho æi aftær latæs. utæn lancens wili, "og da måtte han dog ikke efterlades uden landets vilje".⁶³ "Efterlades" må vel her nærmest have en betydning i retning af "forsømmes", så meningen synes at være, at hvis loven strider imod Gud, må kongen ikke *undlade* at ændre den uden landets samtykke. En noget ekstrem udlægning i en temmelig kluntet udformning; intet under, at den ikke blev taget op i noget andet håndskrift.

De ganske mange ændringer af lovens substans i I-redaktionen kunne tyde på, at denne redaktion havde officiel karakter, og en sådan formodning bestyrkes af, at der er ikke mindre end tre håndskrifter, som midt i lovteksten skifter forlæg fra en anden tekstversion til I-redaktionen. Det ene er Ribe Domkapitels allerede omtalte håndskrift AM 286 fol. Det andet er Stockholm C 40, palæografisk dateret ca. 1325, som i 2. bog kap. 62 skifter forlæg fra en AB-tekst (Skautrups signatur: B¹⁷) til I-redaktionen.⁶⁴ Ifølge Skautrup viser også AB-teksten i dette håndskrifts første del påvirkning fra I-redaktionen, men forlægsskiftet er tydeligt. Det tredje håndskrift, AM 18 8°, er væsentlig senere, idet det er dateret 1504, men det er tilsyneladende en temmelig nøjagtig afskrift af et væsentlig ældre håndskrift, som i Jyske Lovs 1. bog havde en tekst af C-gruppen, men i 2. og 3. bog fulgte I-redaktionen.⁶⁵ Da C-gruppens tekstversioner i sig selv var stærkt influeret af I-redaktionen,⁶⁶ stiller sagen sig her lidt anderledes end ved de to andre håndskrifter, men alle tre tilfælde af forlægsskifte fra en anden tekstversion til I-redaktionen kunne tyde på, at sidstnævnte nød større autoritet end andre tekstversioner.⁶⁷ I betragtning af Skautrups hypotese om, at I-redaktionen var tættere på den oprindelige lovtekst end AB-redaktionen, var det måske værd at undersøge, om C 40's AB-tekst eventuelt kunne være influeret af et ældre håndskrift snarere end af I-redaktionen. En sådan antagelse ville derimod være lidet sandsynlig for AM 18 8°'s vedkommende, da dets udeladelse af 1. bog kap. 39 med sikkerhed knytter dets tekst i 1. bog til I-redaktionen.⁶⁸

Dersom I-redaktionen i begyndelsen af 1300-tallet havde status som officielt autoriseret tekst, er det sandsynligt, at den har været udarbejdet i, eller i hvert fald autoriseret af, det kongelige kancelli. I betragt-

⁶³ GKS 3657 8° fol. 2 r.

⁶⁴ DGL 2, s. LXVIII-LXIX.

⁶⁵ DGL 2, s. LXXIV.

⁶⁶ DGL 2, s. LXX-LXXI.

⁶⁷ Gelting 2003, s. 65-66; Andersen 2006, s. 207.

⁶⁸ DGL 2, s. LXXIV.

ning af håndskrifternes datering og, på det realhistoriske plan, af de stedse mere kaotiske politiske forhold under Christoffer 2., forekommer det sandsynligst, at I-redaktionen og dens formentlige officielle autorisation stammede fra Erik Menveds regeringstid. Denne konges nørrejske forordning af 13. marts 1304 vidner om, at hans regering også på anden vis befattede sig med retsgrundlaget i det jyske retsområde, idet dens kap. 7 nedsatte en kommission under forsæde af biskop Christiern af Ribe til at gennemgå de retsoptegnelser, som fandtes i "Thord".⁶⁹ Denne kommissions arbejde resulterede formentlig i den første redaktion af det supplement til Jyske Lov, som går under navnet Thords Artikler.⁷⁰ Det forekommer plausibelt, at I-redaktionen af Jyske Lov er blevet til på omtrent samme tid, altså – i halvrunde tal – omkring 1305.⁷¹

Erik Menveds nørrejske forordning af 1304 er kun overleveret i ét håndskrift, AM 12 8°, der indtager en fuldkommen særstatus blandt middelalderens danske lovhåndskrifter. Med sit indhold af sjældne eller – som i 1304-forordningens tilfælde – unikke tekster og ved at indeholde biskop Knuds glosser til den latinske oversættelse af Jyske Lov uafhængig af den tekst, de kommenterede, har det nærmest præg af en retsvidenskabelig eller retshistorisk studiesamling, skabt af en lærd, dansk jurist i slutningen af 1400-tallet. En del af de tekster, som er samlet i dette håndskrift, havde med sikkerhed ingen gyldighed, da håndskriftet blev til, f.eks. den Abel-Christofferske forordning, og der er grund til at tro, at det samme gjaldt 1304-forordningen. Det antyder en grund til, at I-redaktionen på trods af den autoritet, den synes at have nydt i begyndelsen af 1300-tallet, alligevel ikke var i stand til at fortrænge AB-redaktionen: Kongemagtens sammenbrud under Christoffer 2. og det efterfølgende kongeløse fjernede den myndighed, som kunne have sat I-redaktionen igennem.

Status i 1300-tallet

Skønt hovedsigtet med denne artikel ikke er at deltage i jagten på den forsvundne *Urtex*t, har den foranstående gennemgang af håndskriftma-

⁶⁹ Kroman 1971, nr. 19, s. 182.

⁷⁰ Erik Buus og Peter Jørgensen, udg., *Knud Mikkelsens glosser: Dansk text, og Thords Artikler* (Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene, dir. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, Tillæg til bd. 4), 1961, s. xxv-xxvi.

⁷¹ Andersen 2006, s. 215-216.

terialet dog tilladt opstillingen af den hypotese, at Fortalens oprindelige tekst i den famøse bisætning har haft en ordlyd svarende til C 37 og Flensburghåndskriftet, *utæn of han war opænbarligh gen guth*. Både denne formulering og I-redaktionens omsætning af den i konjunktiv må opfattes sådan, at kongen kunne ændre loven, hvis den stred imod Gud. I-redaktionens tilføjelse, *oc tha mattæ han tho æi gen lancæns willæ*, tjente på én gang til at præcisere dette og til at gøre det klart, at denne undtagelsesbetingelse ikke ophævede "landets", det politiske samfunds medbestemmelsesret. AB-redaktionens omformulering *utæn han ær opænbarlic gen guth* må ses som en bevidst ændring af den oprindelige tekst, utvivlsomt i konsekvens af 1282-håndfæstningens stækkelse af Erik Klippings juridiktionelle prætentioner.⁷² I udformningen af denne redaktion har man dog ikke povet at gå så vidt og udtrykke sig så skarpt som Ribekannikerne i AM 286 fol. Man har foretrukket en tvetydig formulering, som ikke ville være helt uantagelig for kongen.

Det må understreges, at denne udlægning ikke bør opfattes sådan, at der varigt bestod en bevidsthed om et politisk modsætningsforhold mellem de to hovedredaktioner af Jyske Lov, AB-teksten og I-teksten. De to redaktioner begyndte tidligt at influere hinanden, og endnu i 1300-tallet opstod en hybrid form, Skautrups C-tekst, som kombinerede elementer fra begge redaktioner. Skautrups håndskriftanalyse og stemma over håndskrifternes indbyrdes relationer kan give anledning til nogen tvivl om, hvorvidt man kan tale om en egentlig C-redaktion, eller om det ikke snarere drejer sig om skrivere, som mere eller mindre uafhængig af hinanden har truffet beslægtede valg mellem forlæg af AB- og I-redaktionerne. Skautrup indskyder selv den bemærkning, at håndskrifterne i C-gruppen er "hinanden mer eller mindre nærstående".⁷³ De fleste af C-håndskrifterne er sene, fra slutningen af 1400-tallet, men to af dem stammer fra 1300-tallet eller lige omkring dets slutning: Stockholm C 44, palæografisk dateret ca. 1325,⁷⁴ og Stockholm C 41, palæografisk dateret ca. 1400. C 44 har vor sætning i formen *utæn han war ...*, C 41 i formen *utæn han wære ...*, altså en blanding af de tidligere redaktioner; ingen af dem har I-redaktionens tilføjelse.

Det må også påpeges, som anført af Bjerrum, at den latinske oversættelse af Jyske Lov utvetydigt gik ind for, at subjekt i den omdiskute-

⁷² Sml. Bjerrum 1954, s. 28.

⁷³ DGL 2, s. LXX-LXXIV; citatet s. LXX. Stemma efter s. CXXVIII.

⁷⁴ I DGL 2 dateret ca. 1375. Omdateret af Kroman 1943, s. 67.

rede bisætning var loven og ikke kongen: *nisi manifeste sit contra deum*⁷⁵ – på trods af, at denne oversættelse helt og holdent var baseret på AB-redaktionen,⁷⁶ og at den formentlig blev udarbejdet ikke længe efter denne redaktions tilblivelse.⁷⁷ Den latinske *Lex Iutiae* blev givetvis oversat af en gejstlig til brug ved de gejstlige domstole i Danmark; middelalderens dobbelte jurisdiktionssystem med sideordnede og til dels konkurrerende verdslige og gejstlige domstole skabte en omfattende gråzone mellem de to jurisdiktioner, og de gejstlige domstole behandlede ofte sager, som fordrede inddragelsen af den lokale, verdslige ret som grundlag for deres afgørelser.⁷⁸ Et gejstligt publikum har vel i de færreste tilfælde haft principielle indvendinger mod at indrømme kongen magt til at ændre loven, dersom den skulle stride imod Gud. Det er tillige værd at bemærke, at det ældste håndskrift af den latinske tekst, AM 11 8°, som formentlig er fra første halvdel af 1300-tallet,⁷⁹ på bagsiden af det, som nu er håndskriftets sidste blad, har begyndelsen af den danske Fortale til Jyske Lov i I-redaktionens form.⁸⁰ Håndskriftet har således oprindeligt indeholdt I-redaktionen af Jyske Lov ved siden af den latinske oversættelse, som er baseret på AB-redaktionen.

I øvrigt synes produktionen af lovhåndskrifter, som så mange andre kulturelle aktiviteter i Danmark, næsten at være gået i stå efter midten af 1300-tallet.⁸¹ Først omkring 1400 begyndte der atter at blive afskrevet lovtekster i større omfang. Denne genoptagne afskrivningsvirksomhed frembragte den næste udvikling i vor lille bisætnings saga.

Han og hun

I det foregående er diskussionen gået helt uden om spørgsmålet om ordet *logh's* genus. Skønt Anders Bjerrums undersøgelser førte ham til den konklusion, at ordet ved tiden for Jyske Lovs oprindelige affattelse i 1241 bør have været femininum, må det siges, at hans gennemgang af mate-

⁷⁵ DGL 4, s. 1; Bjerrum 1954, s. 24.

⁷⁶ DGL 4, s. XII.

⁷⁷ Denne antagelse er baseret på en sammenligning mellem den latinske tekst og de af Skautrup anførte karakteristiske varianter for de forskellige håndskriftgrupper af Jyske Lov. Resultaterne af denne sammenligning vil blive publiceret andetsteds.

⁷⁸ Troels Dahlerup, *De fire stænder: 1400-1500* (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, bd. 6), 1989, s. 252-254.

⁷⁹ Den palæografiske datering i DGL 4, s. II og V, er ikke videre præcis.

⁸⁰ DGL 2, s. XVIII.

⁸¹ Kroman 1943, s. 62.

rialet viste, at der på et tidligt tidspunkt var en del vaklen hos skriverne på dette punkt. Næsten modstræbende måtte han indrømme, at vor bisætning i formen *utæn of*+ præteritum indikativ eller konjunktiv vanskelig kan forstås anderledes end, at subjekt var loven, ikke kongen.⁸² Det var imidlertid først omkring 1400, at en skriver følte så stort ubehag ved at betegne loven som "han", at han ændrede stedordets køn til "hun". I det bevarede håndskriftmateriale ses denne ændring første gang i Stockholm C 69, et håndskrift af Valdemars Sjællandske Lov, men med Fortalen i en version, der er afledt af I-redaktionen. Det er et omhyggelig udført håndskrift,⁸³ så det er ikke meget sandsynligt, at det skulle være en sjuskefejl. Måske skyldes ændringen af ordets genus, at den omhyggelige skriver kasserede I-redaktionens uelegante tilføjelse, og at han derfor følte det nødvendigt at præcisere sætningens subjekt på anden vis.

C 69 fik ikke umiddelbart mange efterfølgere på dette punkt, men spredt i tekstoverleveringen dukker "hun" op som subjekt i bisætningen i løbet af 1400-tallet. Stockholm C 67 har ændringen. Det er ligeledes et håndskrift af Valdemars Sjællandske Lov, og dets heraldiske udsmykning viser, at det næsten med sikkerhed blev skrevet til brug for Roskilde Domkapitels provst (fra 1458) Christoffer Jensen (Present), som tillige var medlem af rigsrådet, og som døde i 1488.⁸⁴ Her er ændringen foretaget i en version af Fortalen, som står AM 455 12° nær, altså en AB-tekst. Som de øvrige ældre håndskrifter af denne gruppe har det ikke I-redaktionens tilføjelse. Det samme gælder Stockholm C 71, et håndskrift af Eriks Sjællandske Lov fra midten af 1400-tallet, hvor bisætningens subjekt ligeledes er "hun". Dette håndskrift er det ældste af en gruppe håndskrifter, hvor Fortalen er knyttet til Eriks Sjællandske Lov. Det var i denne håndskriftgruppe, at Gotfred af Ghemen fandt trykforlægget for sin udgave af denne lov, hvorved varianten "hun" fik væsentlig større udbredelse.⁸⁵

Omtrent på samme tid vandt "hun" som betegnelse for den, der kunne tænkes at være imod Gud, også indpas i AB-redaktionen af Jyske Lov. Det ses tidligst i håndskrifterne Rostgaard 5 8°, palæografisk blot løselig dateret til 1400-tallet, og Oslo 1 8° fra samme århundredes midte. Også i

⁸² Bjerrum 1954, s. 24-26.

⁸³ Kroman 1943, s. 67.

⁸⁴ Kroman 1943, s. 72.

⁸⁵ Sml. DGL 2, s. CXXII.

disse to håndskrifter, som begge står Skautrup's grundhåndskrift af selve lovteksten (NKS 295 8°) nær,⁸⁶ er I-redaktionens tilføjelse fraværende.

Fraværet af I-redaktionens tilføjelse *oc tha mattæ han tho æi gen lancæns willæ* var sandsynligvis grunden til ændringen fra "han" til "hun" i alle disse håndskrifter, og flere skrivere kan have foretaget den uafhængig af hinanden. Snarere end et afskrivningsforhold tyder den måske på et intellektuelt klima, hvor tolkningen af bisætningens subjekt som loven ikke længere var kontroversiel. Efter Erik af Pommerns fordrivelse var tanken om, at kongen skulle kunne foretage lovændringer uden om "landet" – i stigende grad repræsenteret ved Rigsrådet – i lang tid en ki-mære.⁸⁷ Skrivere, som anså ordet *logh* for at være femininum, har næppe længere kunnet se noget problem i at rette teksten i overensstemmelse med deres egen sprogforneemmelse.

Endnu var det dog kun få, som dristede sig til at korrigere den ærværdige lov på denne vis, og der er bevaret et par håndskrifter, som vidner om, at der også i 1400-tallet var enkelte skrivere, som forstod dette sted i Fortalen sådan, at kongen ikke kunne ændre loven uden at handle imod Gud. Det ene er Stockholm C 48, skrevet i Svendborg i 1456 af en vis Niels.⁸⁸ Heri hedder det, at kongen ikke kan ophæve eller ændre loven uden landets vilje, *oc utæn han gør guth i geen*. Indføjel-sen af det lille bindeord *oc* tydeliggør, at der er tale om en begrænsning af kongens magt på linje med fordringen om landets samtykke, og måske er det derfor, at skriveren har ment at kunne udelade adverbiet *opænbarlic*. Formuleringen forekommer dog ikke videre gennemtænkt, eftersom den, strengt fortolket, ville umuliggøre enhver lovændring. Håndskriftet hører til B-grenen af AB-redaktionen, og dets placering i tekstoverleveringen, dets geografiske proveniens og den i alle hense-ender særprægede udformning af bisætningen taler imod, at der her skulle foreligge påvirkning fra Ribe Domkapitels håndskrift af Jyske Lov. Både brugen af verbet *gør* og bisætningens øvrige udformning må være produkter af et selvstændigt redaktionelt indgreb i teksten. Selv-sagt har C 48 ikke I-redaktionens tilføjelse, som kun giver mening, hvis det var loven, som kunne være imod Gud.

Noget senere er håndskriftet AM 452 12°, palæografisk dateret ca. 1500. Det er et af adskillige sene håndskrifter af Jyske Lov, der vidner om en selvstændig bearbejdelse af teksten på grundlag af flere forskel-

⁸⁶ DGL 2, s. LV-LVII.

⁸⁷ Sml. Jørgensen 1947, s. 38-39, 50-51.

⁸⁸ DGL 2, s. XXVII.

lige forlæg, og vi kommer til at møde det igen. Dets kapitelinddeling står I-redaktionen nærmest, mens teksten er nærmere på AB-redaktionen. Mange steder står det imidlertid alene med særvarianter, som synes at vidne om en ret fri tilgang til teksten.⁸⁹ Når skriveren af dette håndskrift valgte at indsætte *gør* som verbet i vor bisætning – altså at kongen ville "gøre", handle imod Gud ved at ændre loven uden landets samtykke – er der derfor næppe grund til at antage påvirkning hverken fra Ribe Domkapitels håndskrift eller fra C 48; det drejer sig snarest om et af skriverens mange selvstændige indgreb i teksten. Heller ikke AM 452 12° har I-redaktionens tilføjelse.

Ideen om, at kongen ville handle imod Gud ved at ændre loven uden landets samtykke, vedblev således at have sine tilhængere blandt lovens læsere. Den synes imidlertid ikke at have været den dominerende tolkning i 1400-tallet.

Biskop Knud Mikkelsens reviderede tekst af Jyske Lov

Jagten på den forsvundne *Urtext* har også haft negative konsekvenser for udforskningen af Jyske Løvs senere udvikling. Det er velkendt, at den tekstversion af loven, der benyttedes i 1500-tallet, tidligst findes i tre håndskrifter, som alle indeholder en revideret tekst af Jyske Lov sammen med den latinske oversættelse og Viborgbispens Knud Mikkelsens glosser.⁹⁰ De tre håndskrifter, GKS 3135 4°, GKS 3136 4° og AM 16 8°, er omhyggeligt udført (om end langt fra fejlfri), og de er "skriftmæssigt hinanden så lige, at man må tro, at de er udgået fra samme skrifterskole, hvis ikke de er skrevet af samme skriver".⁹¹ Den nære forbindelse imellem dem understreges af, at de alle ved slutningen af Biskop Knuds glosser har en enslydende kolofon med dateringen fredag den 14. februar 1488.⁹² Formentlig er denne datering afskrevet efter de tre håndskrifers fælles forlæg, men der er ingen grund til at tvivle om, at de er blevet til ikke længe derefter. Imidlertid er der tilsyneladende ingen, som har anstillet nærmere overvejelser over tilblivelsesomstændighederne for disse tre håndskrifter og den tekstversion,

⁸⁹ DGL 2, s. LXIX. Skautrup indplacerede det i B-grenen af AB-redaktionen, men med bemærkning om vanskeligheden ved at anbringe det i stemmaet.

⁹⁰ Denne reviderede danske tekst er i Skautrups udgave betegnet Text 4. Den er udgivet i DGL 3, s. 191-359, med indledning s. VIII-LXXIV.

⁹¹ DGL 3, s. xxxiii.

⁹² Sst. og DGL 4, s. 265.

de indeholder, skønt bevarelsen af tre næsten identiske, omhyggelig udførte håndskrifter er temmelig usædvanlig i betragtning af hvor meget af Danmarks middelalderlige skriftkultur, der gik tabt i løbet af de nærmest følgende århundreder.

Det kan undre, at spørgsmålet ikke er blevet taget op i forskningen, når man tager i betragtning, at det først er fra den periode, hvor denne tekstversion var retningsgivende, at der er bevaret et mere omfattende kildemateriale til belysning af, hvordan Jyske Lov benyttedes i praksis.⁹³ Forklaringen er dog nok, at revisionen af loven i 1488-håndskrifterne var ganske konservativ. Teksten er som udgangspunkt en AB-tekst, men det er ikke muligt at påvise noget enkelt forlæg for den reviderede tekst blandt de ganske talrige AB-håndskrifter af den middelalderlige tekst.⁹⁴ Den tydeligste linje i revisionsarbejdet er et ønske om at harmonisere de to dominerende redaktioner i den middelalderlige overlevering, AB- og I-redaktionerne, idet en lang række I-læsninger blev indarbejdet i 1488-redaktionens AB-tekst. Dermed forblev teksten særdeles gammeldags i sprog tone og ordvalg, trods en gennemgående modernisering af ortografien. Da skolemesteren i Vejle, Niels Bredal, i 1546 lancerede sin "læse-let-udgave" af Jyske Lov *for wngt faalck*, begrundede han behovet derfor med, at loven indeholdt *mange athskiellige mørcke ordt och wforstandige artijckler*.⁹⁵ Faktisk var Niels Bredals tekstændringer dog så få, at udsagnet tangerede falsk reklame.⁹⁶

⁹³ Navnlig i Kongens Rettertings dombøger, hvoraf Herredagsdombøgerne er bevaret i en næsten ubrudt række fra 1537 til 1660, og Rigens dombøger ligeledes i en næsten ubrudt række fra 1540 til 1660 (i Rigsarkivet). En del af dette materiale er publiceret; Troels Dahlerup, udg., *Det Kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid*, 2 bd., 1959-1969; V.A. Secher, udg., *Samling af Kongens Rettertings Domme: Judicia placiti Regis Daniæ justitiarū*, 2 bd., 1881-1886 (omfatter årene 1595-1614); J.L.A. Kolde-rup-Rosenvinge, udg., *Udvalg af gamle danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting*, 4 bd., 1842-1848. En fuldstændig sagsfortegnelse findes i Ditlev Tamm, red., *Kongens Retterting 1537-1660*, bd. 2, *Rettertingsdommene*, 2003. Dertil kommer de samlinger af principielt vigtige eller på anden måde interessante domme, som de lovkyndige miljøer i Danmark opbyggede, hovedsagelig i anden halvdel af 1500-tallet. Denne samlervirksomhed var efter det bevarede håndskriftmateriale at dømme navnlig udbredt i det jyske retsområde; Erik Reitzel-Nielsen og Ole Fenger, udg., *Danske Domme 1375-1662: De private domssamlinger*, bd. 8, *Registre*, 1987, s. 404-408; sml. sst., bd. 1, *1375-1553 (nr. 1-198)*, 1978, s. 27-35.

⁹⁴ DGL 3, s. xxxiv.

⁹⁵ DGL 3, s. xxxvii-xliii (citatene s. xxxviii).

⁹⁶ Peter Skautrup, *Den jyske lov: Text med oversættelse, kommentar og ordbog*, 1941, s. xii.

Ikke desto mindre forekommer det umagen værd at anstille nogle nærmere betragtninger over 1488-tekstens oprindelse, også på grund af den påfaldende håndskriftsammenhæng, hvori den først optræder. Signifikansen af denne kontekst understreges yderligere af, at kombinationen af den danske 1488-tekst, den latinske oversættelse og Knud Mikkelsens glosser gentages i det lidt senere håndskrift GKS 3137 4°, som for denne dels vedkommende er skrevet i 1503 af den lærde cisterciensermunk i Sorø Kloster, dr. Johannes Martini.⁹⁷ Håndskriftet er således blevet til uden for det jyske retsområde, og man går næppe fejl ved at antage, at det er skrevet til brug for Johannes Martinis abbed, Jep (Jacobus), der – som de fleste Sorøabbeder i det sidste århundrede før Reformationen – var medlem af Rigsrådet og dermed havde behov for at kende retsgrundlaget i alle dele af riget.⁹⁸ Johannes Martini udfærdigede håndskriftet ad flere omgange igennem Jeps tid som abbed (ca. 1491 – ca. 1509).⁹⁹ Den ældste del blev skrevet i 1493 og omfatter de to sjællandske lovbøger samt enkelte håndfæstninger og forordninger. Skånske Lov blev skrevet i 1499, Jyske Lov kom som nævnt til i 1503, fulgt af Thords Artikler i 1504, og endelig stammer en afskrift af den svenske Landslag fra 1509. Desuden rummer håndskriftet et antal andre juridiske tekster, herunder også vedrørende kirkeretten.¹⁰⁰ Hvad der i anlægget var et almindeligt, sjællandsk lovhåndskrift, blev således gradvis udbygget til at være et juridisk kompendium for hele det danske rige og til slut tillige for Sverige. En sådan håndbog måtte navnlig være påkrævet for et medlem af Rigsrådet, og Johannes Martini synes at have fået hjælp til udbygningen af håndskriftet fra ærkebiskoppen, idet han afskrev Skånske Lov på ærkebiskoppens borg Hammershus og den svenske Landslag på ærkebiskoppens hovedgård Flyinge.¹⁰¹

Mens der ikke synes at være foretaget nærmere studier af den danske 1488-tekst, og den latinske oversættelse af Jyske Lov også er forskningsmæssig forsømt, er Knud Mikkelsens glosser blevet behandlet lidt

⁹⁷ DGL 3, s. XII.

⁹⁸ William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903 (genoptr. 1974), s. 683 n. 2; sml. Poul Nørlund, "Klostret og dets Gods," i *Sorø: Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne*, udg. Soransk Samfund, bd. 1, 1924, s. 53-131, her s. 113.

⁹⁹ Series Abbatum Monasterii Sorensis, *Scriptores rerum Danicarum medii ævi, partim hactenus inediti, partim emendatius editi*, bd. 4, udg. Jacobus Langebek og Petrus Fridericus Suhm, 1776, s. 534-539, her s. 538.

¹⁰⁰ Indholdsoversigt i E. Gigas, *Katalog over Det Store Kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark*, bd. 2, 1906, s. 130-131.

¹⁰¹ Gigas 1906, s. 131.

mere indgående. I forbindelse med forberedelsen af sin udgave af den latinske tekst og glosserne skrev Stig Iuul en artikel, hvori han bl.a. beskæftigede sig med Biskop Knuds arbejde.¹⁰² Knud Mikkelsens fødselsår og hans afstamning er ukendt, men da han blev immatrikuleret ved universitetet i Rostock i 1421, har han formentlig været født inden for de første fem år af 1400-tallet. I 1425 blev han magister fra universitetet i Erfurt, som på den tid havde det førende juridiske fakultet i det Tyske Rige, og i 1434-1435 var han dette universitets rektor. Hans juridiske lærdom fremgår af, at han opnåede titlen *doctor utriusque iuris*, dvs. doktorgraden i både romerret og kanonisk ret. Det er uvist nøjagtigt hvornår, han vendte tilbage til Danmark, men i 1440 var han dekan for Vor Frue Kapitel i København; tillige beklædte han flere andre kanonikater i Danmark. Hans udnævnelse til disse fornemme og indbringende embeder skyldtes utvivlsomt, at han stillede sin lærdom og sine internationale kontakter i Christoffer af Bayerns og derefter Christiern I.s tjeneste. Fra 1443 vides han at have været benyttet som medlem af kongernes gesandtskaber både til Sverige og til Frankrig og Skotland. I 1445 blev han udnævnt til kongens kammermester, dvs. leder af finansforvaltningen, og skønt han snart blev afløst på denne post, beklædte han den på ny en overgang omkring 1459.¹⁰³ I mellemtiden var han i 1451 blevet udnævnt til biskop i Viborg,¹⁰⁴ og senest på dette tidspunkt fik han sæde i Rigsrådet. I 1478 nedlagde han sit embede.¹⁰⁵ Han var da efter tidens forhold en gammel mand, og det antages, at han døde ikke meget senere. Når Stig Iuul sætter hans død til at være indtruffet senest 1488, skyldes det dog formentlig en overtolkning af omtalen af Biskop Knud i den ovennævnte kolofon til de tre 1488-håndskrifter. Dens ærbødige vendinger indeholder vistnok intet, som ikke lige så godt kunne være sagt om en levende person.¹⁰⁶

¹⁰² Stig Iuul, Jyske Lov i Retslitteraturen før 1683, *Med Lov skal Land bygges*, red. Erik Reitzel-Nielsen, 1941, s. 121-156, her s. 129-145. Væsentlige dele af artiklen er gentaget i Iuuls indledning til udgaven i DGL 4.

¹⁰³ Christensen 1903, s. 64-65, 685.

¹⁰⁴ *Acta Pontificum Danica: Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536* (herefter APD), bd. 3, 1431-1471, udg. Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk, 1908, nr. 1976 og 1978, s. 180-181.

¹⁰⁵ APD, bd. 4, 1471-1492, udg. Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk, 1910, nr. 2730, s. 193.

¹⁰⁶ DGL 4, s. 265: *per reuerendum in Christum patrem ac dominum Kanutum episcopum Vibergensem et uenerabilem utriusque iuris doctorem* ("af den ærværdige fader i Kristus og herre Knud, biskop af Viborg og ærværdig doktor i begge retter").

Knud Mikkelsens glosser er med sikkerhed forfattet i hans tid som biskop i Viborg. De indeholder citater fra og henvisninger til en række domme og kongelige forordninger, der ikke er bevaret på anden vis. De er alle fra hans tid som biskop, og den seneste af dem er dateret 1466.¹⁰⁷ Sandsynligvis er glosserne færdiggjort ikke længe efter. Glosserne knytter sig til en version af den latinske oversættelse, som findes stort set enslydende i de tre 1488-håndskrifter; grundlæggende er det også den version, som dr. Johannes Martini afskrev i 1503, men den lærde afskriver foretog en række sproglige korrektioner i teksten, delvis på grundlag af sammenligning med den danske tekst i 1488-versionen, som han afskrev samtidig.¹⁰⁸ Ser man nu nærmere på de stikord, hvorved Biskop Knud knyttede glosserne til den latinske oversættelse, viser det sig, at i langt de fleste tilfælde, hvor stikordene afviger fra den udgivne latinske tekst (som er baseret på et af de ældste håndskrifter, Ledreborg 11 4°, palæografisk dateret til 1300-tallet), svarer de til varianter, som findes i de tre 1488-håndskrifter eller i det mindste enkelte af dem, og som i de fleste tilfælde kun findes dér og som oftest også i dr. Johannes Martinis afskrift fra 1503.¹⁰⁹ De fleste steder, hvor dette ikke er tilfældet, skyldes det, at stikordene i stedet henviser til den danske tekst, som ligeledes ledsager glosserne i disse håndskrifter.¹¹⁰ Særlig tydeligt er forholdet på de steder, hvor stikordene henviser til

¹⁰⁷ DGL 4, s. 110-111.

¹⁰⁸ Dette fremgår ved en analyse af varianterne i GKS 3137 4° (signatur E² i DGL 4), særlig tydeligt i 3. bog kap. 25, hvor dr. Johannes Martini erstattede de tre 1488-håndskrifers *lytæ* (et af de utallige uoversatte danske ord i den latinske oversættelse) med *lemmelest*; DGL 4, s. 218. I de middelalderlige tekstversioner findes dette ord kun i håndskriftet Valdemars Slot 8595 fra ca. 1400 (*limmæ læst æth liut*; DGL 2, 409). Derimod optræder det i den danske 1488-tekst; DGL 3, s. 325. Det er muligt, at Valdemars Slot 8595 var blandt de håndskrifter, som blev kollationeret ved udarbejdelsen af den reviderede danske tekst, som findes i 1488-håndskrifterne, idet dette ikke er denne teksts eneste påfaldende overensstemmelse med Valdemars Slot-håndskriftet.

¹⁰⁹ F.eks. DGL 4, s. 35-36: Stikordene *Quicumque hereditatem* svarer kun til E-teksten, dvs. de tre 1488-håndskrifter plus 1503-håndskriftet; DGL 4, s. 39-40: Stikordene *Quamdiu dicta bona sufficient* svarer kun nøjagtig til en variant, som er specifik for E⁴ (GKS 3136 4°), men de to andre 1488-håndskrifter har en nært beslægtet variant, hvorimod Johannes Martini har ændret oversættelsen her; DGL 4, s. 66-67: Stikordene *legitimum impedimentum* er entalsformen af varianten *impedimenta legitima*, som er specifik for E-teksten; etc.

¹¹⁰ F.eks. DGL 4, s. 87: Stikordene *Steffne sanne mæn til thing*, sml. DGL 3, s. 242: *steffne sandmen til thing*; DGL 4, s. 90: Stikordene *Oc biskoppwynne*, sml. DGL 3, s. 243: *ok biscop withne*, DGL 4, s. 110: Stikordene *Lerthe mæn oc quinner*, sml. DGL 3, s. 255: *Lerde men ok quinner*; etc.

passager i 1488-håndskrifternes latinske tekst, der ikke findes i nogen af de ældre håndskrifter af den latinske oversættelse.¹¹¹ Kort sagt, så har 1488-håndskrifternes latinske tekst foreligget, allerede da Knud Mikkelsen udarbejdede sine glosser.

En gennemgang af 1488-håndskrifternes varianter til den latinske oversættelse viser, at deres latinske tekst må være resultatet af en grundig revision af teksten, hvorved talrige fejl er blevet rettet – ikke blot afskrivningsfejl, som var akkumuleret gennem de foregående halvandet hundrede år, men også fejl, som synes at have stammet fra selve den oprindelige oversættelse.¹¹² Der kan næppe være nogen tvivl om, hvem der stod for denne grundige revision. I margin ud for det allersidste kapitel i loven, Trolddomskapitlet – som i den latinske tekst, ud over 1488- og 1503-håndskrifterne, kun forekommer som en senere tilføjelse i Uppsala de la Gardie 61, oprindeligt skrevet 1417¹¹³ – har han sat bemærkningen *Hoc c[apitulum] pauci libri continent*, “Kun få bøger indeholder dette kapitel”.¹¹⁴ Denne randbemærkning i det muligvis ældste håndskrift af glosserne, det allerede omtalte AM 12 8°, må stamme fra glossernes forfatter, biskop Knud Mikkelsen. Den vidner om, at Biskop Knud havde konsulteret et større antal håndskrifter af den latinske oversættelse, og netop et sådant tekstkritisk arbejde, må man formode, ligger til grund for 1488-håndskrifternes version af denne tekst.

Dermed må det konkluderes med til vished grænsende sandsynlighed, at Knud Mikkelsen var forfatter ikke blot til glosserne, men også til den reviderede latinske tekst, de kommenterede. Imidlertid refererer glosserne, som allerede omtalt, stedvis til den danske tekst. Det

¹¹¹ F.eks. DGL 4, s. 92: *Sufficientis ualoris uel argenti*; DGL 4, s. 213: *insultus*; DGL 4, s. 259: *et tamen antequam* (kun i GKS 3135 4° og, med varianten *tam* for *tamen*, i AM 16 8°); etc.

¹¹² F.eks. synes den oprindelige oversætter at være blevet forvirret af en dobbelt nægtelse, som i nogle af de danske håndskrifter findes i 2. bog kap. 53: *Uvil vmbotz man hwærki æi næfning fangæ*. I hvert fald frembragte han den forvrøvlede oversættelse *Si exactor uel nefningi nolunt ... nefningos instituere* (“Hvis ombudsmanden eller nævningerne ikke vil indsætte nævninger”). Fejlen findes i samtlige ældre håndskrifter af den latinske tekst. Den blev rettet i 1488-håndskrifterne: *Si exactor noluerit ... nefningos instituere*; DGL 4, s. 131, sml. DGL 2, s. 232.

¹¹³ Trolddomskapitlet i de la Gardie 61 adskiller sig kun fra kapitlets tekst i 1488-håndskrifterne ved nogle ubetydelige sproglige varianter, ved at forsyne kapitlet med en overskrift (*De sortilegio*), ved et forklarende indskud på dansk og ved en kuriøs tilføjelse: *Lex imperialis dicit, quod sortilegi non debent recipere eucharistiam* (“Kejserretten siger, at troldfolk ikke må modtage nadveren”); DGL 4, s. 264. Formentlig er det tilføjede Trolddomskapitel i dette håndskrift afledt fra 1488-redaktionen af den latinske oversættelse.

¹¹⁴ DGL 4, s. 265.

er nærliggende at antage, at også den reviderede danske tekst af Jyske Lov, man finder i 1488-håndskrifterne, var Knud Mikkelsens værk, og der er faktisk nogle indicier, som peger i den retning.

Lejlighedsvis førte Knud Mikkelsens tekstkritiske arbejde ham til at justere den latinske tekst, som byggede på AB-redaktionen, så den i stedet kom til at svare til I-redaktionen. Biskop Knud må således også have foretaget tekstkritiske sammenligninger med et vist antal håndskrifter af den danske tekst. Et af disse steder er i 1. bog kap. 1, hvor I-redaktionen har en tilføjelse vedrørende sagsøgtes indsigelsesret ved nedsættelsen af kønsnævn, idet det præciseres, at sagsøgte kan udskyde de nævninger, hvorom han kan bevise med tylvtered, *at the æræ swa hans uwinæ at han ma thæm æi hauæ i logh mæth sik*.¹¹⁵ I den latinske tekst indføjede Knud Mikkelsen svarende hertil: *quod ita sunt eius inimici quod non potest eos habere secum in lege que dicitur logh* ("at de i den grad er hans fjender, at han ikke kan have dem med sig i den ed, som kaldes lov").¹¹⁶ Det viser sig nu, at 1488-redaktionen af den danske tekst, der som udgangspunkt byggede på AB-redaktionen, har nøjagtig den samme tilføjelse: *ath the ere so hans wvänner ath han mo them ey haffue i logh meth sigh*.¹¹⁷

En tilsvarende tilpasning til I-redaktionen af både den latinske og den danske tekst i 1488-håndskrifterne finder man i 1. bog kap. 25, hvor de fleste AB-håndskrifter har *ækki wærie wære*, mens I-redaktionen har *ækki ærvæ*; den latinske tekst i 1488-håndskrifterne retter den oprindelige formulering *non possunt esse tutores* ("kan ikke være værger") til *non possunt hereditare* ("kan ikke arve"), og på samme vis har deres danske tekst vendingen *mwe icke erffue*.¹¹⁸ I 1. bog kap. 28 kombinerer både den latinske og den danske 1488-tekst AB-redaktionens *full waxæn* med I-redaktionens *til laghæaldær kummæn*; i den latinske tekst er det oprindelige *adultus* ("voksen") forøget med *qui deuentus est ad legitimam etatem* ("som er nået til lavalder", dvs. myndighedsalder), og

¹¹⁵ DGL 2, s. 21; DGL 3, s. 3.

¹¹⁶ DGL 4, s. 9. For oversættelsen af *lex* ved "ed", se Franz Blatt m.fl., red., *Lexicon mediæ Latinitatis Danicæ / Ordbog over dansk middelalderlatin*, udg. Peter Terkelsen og Otto Steen Due, hft. 5, 1999, s. 410.

¹¹⁷ DGL 3, s. 197.

¹¹⁸ DGL 2, s. 66; enkelte AB-håndskrifter kombinerer begge læsninger: *ækki wærie were oc (the mughæ) ey erffue*, det drejer sig om det forholdsvis selvstændige håndskrift fra Ribe Rådstue (ca. 1450) samt om NKS 1312b 4° fra 1496 og om AM 3 4°, hvor varianten stammer fra Brandis' 1504-tryk af Jyske Lov. DGL 4, s. 38. DGL 3, s. 214.

den danske 1488-tekst lyder: *fullwoxen ok til laghe oldher er kommen*.¹¹⁹ I 2. bog kap. 2 er der i den middelalderlige tekst en divergens med hensyn til beløbsgrænsen for værdien af gejstlige institutioners jord, hvorom sandemænd skulle sværge: De fleste AB-håndskrifter satte den til *meræ æn half mark silfs*, men i I-redaktionen var grænsen en mark sølv. Den latinske oversættelse fulgte oprindelig AB-redaktionen, men i 1488-versionen blev grænsen hævet til en mark; det samme gjaldt den danske 1488-tekst.¹²⁰ I 2. bog kap. 32 gav AB-redaktionen en bryde ret til at rejse hærværkssag for voldshandlinger mod hans egen eller hans kones person, mens I-redaktionen tillige anførte brydens børn. Den latinske oversættelse fulgte oprindelig AB-teksten, men blev i 1488-håndskrifterne ændret i overensstemmelse med I-redaktionen; den danske 1488-tekst fulgte det samme forbillede.¹²¹ Eksemplerne er vel ikke talrige, men de viser en ret nøje samhørighed mellem de to 1488-tekster. Det må her tages i betragtning, at mange af de sproglige variationer mellem redaktionerne af den danske tekst ikke ville blive afspejlet i latinsk oversættelse. Når der i enkelte tilfælde er divergens imellem den latinske og den danske tekst i 1488-håndskrifterne, skyldes det som regel afskrivningsfejl eller regulære tanketorsk i den latinske tekst.¹²²

Det forhold, at der er vidtgående overensstemmelse mellem den latinske og den danske tekst i 1488-håndskrifterne, kan strengt taget ikke bevise, at de to tekster blev udarbejdet samtidig. Der må derfor søges yderligere indicier. Et sådant indicium er de steder, hvor Biskop Knud brugte stikord fra den danske tekst til at referere fra glosse til tekst. De

¹¹⁹ DGL 2, s. 69-70; AM 3 4° følger også her Brandis' tryk. DGL 4, s. 41. DGL 3, s. 215.

¹²⁰ DGL 2, s. 140. DGL 4, s. 81; ændringen i den latinske tekst optræder allerede i AM 443 12° fra første halvdel af 1400-tallet. DGL 3, s. 239.

¹²¹ DGL 2, s. 200-201; flere sene AB-håndskrifter har samme ændring. DGL 4, s. 116. DGL 3, s. 258 (kapitlet er her 2. bog kap. 33).

¹²² En undtagelse findes i 1. bog kap. 49, hvor den latinske 1488-tekst har det i sammenhængen meningsløse danske ord *skyft* i stedet for den danske 1488-teksts korrekte *stuuff*; fejlen i latinen stammer i dette tilfælde formentlig fra AM 443 12° ligesom ændringen i 2. bog kap. 2; DGL 4, s. 64¹²; DGL 3, s. 230³. – Den latinske 1488-teksts *landbo* i 2. bog kap. 67 er ligeledes meningsløst i sammenhængen, og den danske 1488-tekst (2. bog kap. 71) har da også det korrekte *bondhen*; DGL 4, s. 147³; DGL 3, s. 279⁵. Den latinske 1488-tekst har overspringelser, hvor den danske 1488-tekst er komplet (således i 2. bog kap. 22 og i 3. bog kap. 5, 12 og 13; DGL 4, s. 106¹⁻², 200⁸, 204¹⁸⁻²⁰, 205⁷). Tanketorsk: 1. bog kap. 1: *pater uel mater* ("fader eller moder") i stedet for *mater uel puer* ("moder eller barn"); DGL 4, s. 9⁴. Etc.

er ikke særlig talrige,¹²³ og i de fleste tilfælde refererer de til steder i den danske tekst, hvor der kun er ortografiske forskelle mellem de middelalderlige redaktioner af denne og 1488-teksten. I ét tilfælde er det imidlertid så godt som sikkert, at det er den danske 1488-redaktion, der henvises til. Stikordene *Steffne sanne mæn til thing* i glossen til 2. bog kap. 6 svarer til tekstens ordlyd i 1488-versionen: *steffne sandmen til thing*.¹²⁴ I de middelalderlige redaktioner lyder denne passus kun: *stæfnæ sannænd mæn til*. Ordet *thing* forekommer kun som en tilføjelse med senere hånd i to håndskrifter, nemlig Stockholm C 41 fra omkring 1400 og AM 448 12° fra slutningen af 1400-tallet.¹²⁵ I det sidstnævnte tilfælde turde det være åbenbart, at den senere tilføjelse må stamme fra 1488-redaktionen. Det samme gælder tilføjelsen i C 41. De talrige rettelselser i dette håndskrift blev foretaget i 1500-tallet, og som anført af Skautrup synes de at være foretaget på grundlag af håndskriftet AM 3 4° eller dets forlæg.¹²⁶ Skautrup daterede AM 3 4° til slutningen af 1400-tallet,¹²⁷ men denne datering er for tidlig, idet skriveren af AM 3 4° i vidt omfang benyttede Matthäus Brandis' tryk af Jyske Lov fra 1504 som forlæg.¹²⁸ Rettelserne i C 41 må derfor ligeledes være foretaget ved kollationering med Brandis' trykte udgave af loven. På dette punkt synes glossens udformning således klart at være afhængig af den danske 1488-tekst.¹²⁹

¹²³ DGL 4, s. 30, *Arff bedher arff* (JL I:17); s. 68, *Kommer hijns forfald* (JL I:50); s. 72, *Gaar solskiffi a by* (JL I:54); s. 87, *Steffne sanne mæn til thing* (JL II:6); s. 90, *Oc biskoppwynne* (JL II:7); s. 110, *Lerthe mæn oc quinner* (JL II:25); s. 215, *Dræber etc. orbotemaal* (JL III:22). Kapitelnummereringen refererer til den latinske tekst.

¹²⁴ DGL 3, s. 242.

¹²⁵ DGL 2, s. 147. Begge håndskrifter hører til C-gruppen.

¹²⁶ DGL 2, s. LXXI.

¹²⁷ DGL 2, s. XVI.

¹²⁸ En nærmere dokumentation af dette forhold ville føre for vidt i nærværende sammenhæng, men et enkelt eksempel skal anføres. I begyndelsen af Jyske Lous 1. bog kap. 16 voldte ordet *vlivtæ* ("u-lyde", vel egentlig "uskadte"; Kroman og Juul, bd. 2, s. 143, oversætter det "udelte") allerede middelalderens skrivere forståelsesvanskeligheder med talrige mere eller mindre begribelige tekstvarianter til følge. Det er også et af de få steder, hvor de tre 1488-håndskrifter har hver sin variant: GKS 3135 4°: *wskiffte*; GKS 3136 4°: *wlathne*; AM 16 8°: *wlatne*. Brandis' 1504-tryk har her en selvstændig variant: *w vdlaffde*, og nøjagtig samme form findes i AM 3 4° – og ikke i noget andet håndskrift af de middelalderlige tekstversioner. Samtidig er dette et sted, hvor Ghemens tryk afviger fra sit forlæg, Brandis' tryk, idet Ghemen trykker *vdlaffde* (uden det foranstillede *w*). Skriveren af AM 3 4° synes således at have benyttet Brandis' snarere end Ghemens tryk. DGL 2, s. 50³; DGL 3, s. 208⁸.

¹²⁹ Håndskriftet AM 452 12° fra omkring 1500, som af Skautrup med nogen tøven blev kategoriseret som en AB-tekst, har ganske vist på dette sted tilføjelsen *a thet annet*

Et vigtigt argument i den foregående diskussion af sammenhængen mellem Knud Mikkelsens glosser og de reviderede, latinske og danske lovtekster i 1488-håndskrifterne er overensstemmelsen mellem glossernes stikord og et antal varianter, som er specifikke for 1488-teksterne. Det må imidlertid bemærkes, at på nogle ganske få steder svarer glossernes stikord ikke til teksten i noget nu kendt håndskrift; det gælder såvel den latinske som – i et enkelt tilfælde – den danske tekst.¹³⁰ Ikke alle disse tilfælde synes at kunne bortforklares som banale afskrivningsfejl, og måske vidner de om, at ophavsmanden til de tre tekster har syslet videre med dem, efter at arbejdet egentlig var afsluttet. Alternativt kunne de være udsprunget af, at hans arbejdsmanuskript har indeholdt flere alternative formuleringer, og at afskriverne undertiden har foretaget forskellige valg blandt disse muligheder. En sådan hypotese kunne eventuelt forklare nogle af de talrige tilfælde, hvor der er indbyrdes afvigelser mellem 1488-håndskrifterne; navnlig i GKS 3136 4° har skriveren været mere tilbøjelig til at optage nye formuleringer end i de to søsterhåndskrifter.¹³¹

Resultaterne af denne del af undersøgelsen tyder således på, at hele tekstkomplekset i 1488-håndskrifterne – den reviderede danske tekst af Jyske Lov, den reviderede latinske oversættelse og glosserne – var Knud Mikkelsens værk, og at der lå et omfattende tekstkritisk arbejde til grund

thingh (forkortelserne opløst), men dette svarer ikke videre nøje til glossens stikord. Dette håndskrift er desuden givetvis senere end glossernes affattelse, og dets skriver har forholdt sig meget frit til sine forlæg; DGL 2, s. LXIX.

¹³⁰ DGL 4, s. 62 (JL I:45): I stikordene *Si uilla et bool discordant tunc* genfindes ordet *tunc* ikke i noget af de eksisterende håndskrifter af den latinske tekst. Det samme gælder stikordet *Solummodo* s. 139 (JL II:59). Af glossestikordene *Dreber etc. orbotemaal* (s. 215, JL III:22) findes ordet *orbotemaal* ikke i noget dansk håndskrift, hverken af den middelalderlige danske tekst eller af 1488-redaktionen. To andre steder, hvor der synes at være en tilsvarende diskrepans mellem glossestikordene og 1488-håndskrifterne, skyldes unøjagtigheder i udgaven: S. 186 (JL II:102) svarer stikordene *Si aliquis scit furem suum* til teksten i 1488-håndskrifterne GKS 3135 4° (fol. 129 r), GKS 3136 4° (fol. 137 r) og AM 16 8° (fol. 136 v); dette er ikke anført i DGL 4, s. 185²¹, som kun anfører fire andre håndskrifter for denne variant. I den lange stikordskæde *hoc tamen prouiso, quod in illum debet dirigi actio, qui ea, scilicet pecora, de domo rapuerit* (s. 242, JL III:49) er ordene *scilicet pecora* givetvis et forklarende indskud fra glossators hånd, men verbalformen *rapuerit* svarer til en variant, som findes i 1488-håndskriftet GKS 3135 4° (fol. 168 r), mens GKS 3136 4° (fol. 172 v) og AM 16 8° (fol. 172 v) har *rapuerat*; variantapparatet til DGL 4, s. 242⁵, er fejlagtigt på dette punkt. Det må konstateres, at variantapparatet i Iuuls udgave af den latinske tekst ikke er så pålideligt som Skautrup's.

¹³¹ DGL 3, s. XLVII-XLVIII.

for det. Det må have krævet meget af hans tid at gennemføre et så omfattende arbejde, formentlig så meget, at det ikke kan have været gjort uden de øvrige rigsråders og kongens vidende og billigelse. Det må i det mindste være problematisk at betragte det som et "privatarbejde", selv om der ikke findes nogen kilder, som kunne tillade at hævde, at Knud Mikkelsen ligefrem udførte det i opdrag fra kongen og regeringen.

Den eneste del af tekstkomplekset, der kan dateres omtrentligt, er glosserne, der som nævnt må stamme fra 1466 eller kort derefter. Den reviderede latinske tekst af loven må have været om ikke fuldført, så dog vidt fremskreden på dette tidspunkt. Christiern 1.s regeringstid udmærkede sig ikke just ved nogen omfattende lovgivningsaktivitet,¹³² men det er påfaldende, at netop året for den seneste retsstiftende tekst, Knud Mikkelsen omtalte i sine glosser, 1466, også så udstedelsen af en af de få forordninger, som den nærmere eftertid fandt tilstrækkelig vigtig til, at teksten er bevaret til vore dage: Christiern 1.s forordning for Nørrejylland, dateret Viborg 1. september 1466, som er bevaret i 22 middelalderlige håndskrifter, de fleste af dem, meget naturligt, håndskrifter af Jyske Lov.¹³³ Det er ikke den tekst, Knud Mikkelsen refererede i glossen til 2. bog kap. 26. Hvad han dér omtalte, var en nu tabt tekst fra 1466, hvorved Kongens Retterting præciserede reglerne for pågribelse af fredløse. Referatet af den indledes med ordene "kongen og rigens råder erklærede det for lov", således at bestemmelsen snarere skal opfattes som en autentisk fortolkning af loven end som en egentlig forordning eller dom.¹³⁴ Det er nærliggende at antage, at udstedelsen af den nørrejyske forordning af 1. september 1466 stod i forbindelse med fuldførelsen af Knud Mikkelsens store værk. Christiern 1.s regering var dermed næppe slet så dådløs med hensyn til reformering af retsgrundlaget, som det er blevet hævdet,¹³⁵ selv om Biskop Knuds revision af Jyske Lovs tekst som nævnt var i bund og grund konservativ. Det må dog bemærkes, at det er uvist, om Knud Mikkelsen selv bivånede udstedelsen af den nørrejyske forordning 1. september 1466, idet han endnu den 10. august 1466 be-

¹³² Sml. Dahlerup 1989, s. 249-251.

¹³³ Aage Andersen, udg., *Den danske rigsløvgivning 1397-1513*, 1989, nr. 30, s. 129-135.

¹³⁴ DGL 4, s. 110-111: *rex et regni consiliarii decreuerunt pro lege*. Knud Mikkelsens referat af denne tekst er desuden overleveret i et excerpt i et juridisk blandingshåndskrift, Lund J 18 4°, hvor det findes i den del af håndskriftet, som er skrevet omkring 1570; Reitzel-Nielsen og Fenger 1978-1987, bd. 8, s. 333, og udgivet på grundlag heraf sst., bd. 1, nr. 14, s. 73. Excerptet er en afskrift efter et håndskrift af glosserne og har kun ubetydelige, sproglige varianter.

¹³⁵ Dahlerup 1989, s. 249.

fandt sig i Maastricht som leder af et dansk gesandtskab, som denne dag indgik et forbund mellem kong Christiern 1., hertug Karl (den Dristige) af Burgund, hertug Frans 2. af Bretagne, hertug Karl af Normandie (yngre broder til den franske konge Ludvig 11.) og greven af Saint-Pol (Ludvig af Luxemburg-Saint-Pol) om deres undersåtters gensidige handelsprivilegier.¹³⁶

Den utilstrækkelige eller rent ud manglende udforskning af Jyske Lovs senere teksthistorie har nødvendiggjort den foranstående, temmelig omfattende udredning. Oven på dette vil den tålmodige læser måske finde det noget af et antiklimaks at se, hvordan Knud Mikkelsen håndterede Fortalens bisætning om kongens eventuelle ændring af loven. Biskop Knud ændrede nemlig egentlig ikke noget, om end det ikke er uden interesse at notere, at han inkluderede I-redaktionens tilføjelse, således at sætningen i hans version lød således: *vthen han wore openbarlige geen gudh ok tha matthe han tho ey geen landsens willie*.¹³⁷ Heller ikke den latinske oversættelse ændrede han på dette punkt. Til gengæld lagde han ikke fingrene imellem i glosserne til dette sted i Fortalen. I glossen til stikordet *Contra deum* ("Imod Gud") hedder det: "Dette er egentlig ikke nogen lov eller forordning, for loven er en gave fra Gud [derefter følger en romerretlig henvisning]. Og eftersom kongen erklærer, at han vil forsvare Kirken og dens friheder, som nedenfor i den følgende paragraf,¹³⁸ derfor skal forordninger imod Kirken eller gejstlige personer eller deres friheder tilbagekaldes." Derefter følger en henvisning til Gratians Dekret.¹³⁹ I sin kommentar tolkede Knud Mikkelsen således dette sted i Fortalen særdeles håndfast i overensstemmelse med den danske Kirkes jordiske interesser.

Biskop Knuds udlægning var utvivlsomt officielt uangribelig i samtiden, men at andre tanker var på spil under overfladen, røbes f.eks. i et noget bizart skrift, som angivelig skulle være sendt til den svenske rigsfor-

¹³⁶ Arrild Huitfeldt, *Danmarkis Rigis Krønike*, bd. 2, 1652, s. 909.

¹³⁷ DGL 3, s. 193.

¹³⁸ Henvisning til det følgende stykke i Fortalen, som i Biskop Knuds danske tekst lyder: *Thet sculle ok wide alle werdzens höffthinghe ath meth thet woldh ther gudh solde them i thette werdhen tha solde han them ok sin hellige kirke at wærie for alth thet ther a bedhes. En worde the forglømen eller wildughe ok wærie henne ey som reth er til tha sculle the sware thet a dome daghe om kirkens frels eller landzens fredh minskes for there skyldh i there time*; DGL 3, s. 193-194.

¹³⁹ DGL 4, s. 6: *Hæc proprie non est lex uel constitutio, quia lex donum dei est, ff de legibus l. lex est* [D. 1.3.1]. *Et quia rex profitetur se uelle defendere ecclesiam et eius libertates, ut infra § proximo, idcirco constitutiones contra ecclesiam aut ecclesiasticas personas seu earum libertates sunt reuocande. Facit pro hoc c. 1 de immun ecclesie in VI°* [c. 1 VI 3-23].

stander Sten Sture af en af Christiern I.s sekretærer kort efter kongens død. Et punkt i det projekt, som deri tillagdes den afdøde konge, var, at alle bisper skulle fratages deres verdslige magt, og at alle gejstlighedens indtægtskilder ud over, hvad der var nødvendigt for deres tarvelige underhold, skulle inddrages under kronen.¹⁴⁰ Om dette overhovedet havde noget på sig for kong Christierns vedkommende, er underordnet i nærværende sammenhæng; det væsentlige er, at tilstrækkelig mange må have gjort sig sådanne tanker i samtiden, til at påstanden kunne have en vis grad af plausibilitet. Knud Mikkelsens skråsikre hævde af Kirkens interesser i glossen kan have dækket over en reel bekymring. Derimod er det mere end tvivlsomt, om han dermed traf det rette i spørgsmålet om den oprindelige mening med Fortalens undtagelsesbetingelse.

Inden vi giver efter for fristelsen til alligevel at deltage i jagten på den forsvundne *Urtext*, er der dog endnu nogle faser i lovtekstens udvikling, der bør inddrages i diskussionen.

1488-håndskrifterne

Dersom Knud Mikkelsens dobbelte tekstrevision og kommentar vitterlig forelå allerede omkring 1466, er det lidt forunderligt, at der ikke er bevaret noget håndskrift af dette tekstkompleks, før end det pludselig bryder frem i form af tre næsten identiske håndskrifter med datering til den samme dato i 1488, 22 år senere. Vist er det givet, at de håndskrifter, som er bevaret til vore dage, kun er en lille del af det antal, som blev til i slutningen af 1400-tallet, og i sig selv ville der ikke være noget mærkeligt i, at en tekstversion, som var blevet til omkring 1466, først er bevaret i afskrifter, som er en snes år yngre. Det er snarere de tre søsterhåndskrifter fra "1488", som udgør et problem. Har tilfældighedernes spil medført, at tre særlig nydelige og professionelt udførte håndskrifter af denne tekstversion, udført på samme tid, efter det samme forlæg og i det samme skriverværksted, alle har overlevet de følgende århundreders krige, brande og almindelige vanrøgt – eller er de, som så meget andet, blot brudstykker af noget mere omfattende? Der er måske nogle indicier, som kunne tale for den sidstnævnte hypotese.

Det vægtigste af disse indicier er ganske vist temmelig sent, men måske netop derfor særlig interessant. I 1550 forærede Christian 3.s kans-

¹⁴⁰ Jens E. Olesen, *Unionskrige og Stændersamfund: Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid 1450-1481*, 1983, s. 398.

ler, Johan Friis til Hesselager, et af 1488-håndskrifterne, GKS 3135 4°, til kongens ældste søn, den senere konge Frederik 2.¹⁴¹ Nogen begrundelse for gaven fremgår ikke af den optegnelse om den, som den unge fyrste skrev på bindets forperm, men både selve overdragelsen og optegnelsen vidner om, at de to mænd tillagde den en vis betydning. Håndskriftet må endnu på dette tidspunkt have været anset for at besidde en særlig autoritet.

Et andet indicium er Matthäus Brandis' trykte udgave af Jyske Lov, som udkom i Ribe i 1504. Udgaven indeholder hele Knud Mikkelsens tekstkompleks, altså de reviderede versioner af den danske og den latinske tekst af loven, ledsaget af Biskop Knuds glosser, foruden en række andre retsstiftende tekster.¹⁴² Det er muligt, at Brandis, hvis trykkeri havde hjemsted i Lübeck, primært blev indkaldt til Ribe med henblik på at trykke et missale for Ribe stift.¹⁴³ Hans Ribe-tryk af Jyske Lov havde imidlertid mere end lokal betydning, og det er sandsynligt, at det blev fremstillet med i hvert fald Ribebispens billigelse. Man har næppe stukket bogtrykkeren det første det bedste håndskrift at benytte som trykforlæg. Man må have valgt en autoritativ tekst, og valget faldt på et håndskrift af 1488-typen.

Selv om der ikke er nogen samtidige, skriftlige efterretninger om 1488-håndskrifternes tilblivelse, er der således indicier på, at de har været beregnet på at fungere som autoriseret tekst af Jyske Lov. En sådan tekstmæssig afklaring kunne nok gøres nødvendig i betragtning af, at loven i 1400-tallet cirkulerede i talrige forskellige versioner. I-redaktionen fra Erik Menveds tid havde som nævnt ikke været i stand til at fortrænge AB-teksten, som forblev den hyppigst afskrevne. Også I-teksten vedblev imidlertid at cirkulere, og forskellige skrivers forsøg på at finde en mellemproportional mellem de to tekstversioner – C-gruppen af håndskrifter – kan kun have øget forvirringen. Den retshistoriske interesse, som synes at have kendetegnet de lovkyndige i 1400-tallet, resulterede endog i hvert fald i ét tilfælde i en reproduktion af en endnu ældre tekstversion: Håndskriftet Uldall 228 4° er en 1400-tals afskrift af det ældste nu eksisterende håndskrift af Jyske Lov, det allerede omtalte C 37, "som det følger ret slavisk", om end dets "sirlige skriver" tillod sig

¹⁴¹ DGL 3, s. XII.

¹⁴² DGL 2, s. IV-V.

¹⁴³ Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1482-1550 med særligt Hensyn til dansk Bogtrykkerkunssts Historie*, 1919 (genoptr. 1996), s. XXIX.

"en del rettelser, især af sådanne ord som i D¹ [dvs. C 37] ikke har den normale skriftsprogsform (og dem er der en del af)".¹⁴⁴

På grundlag af disse iagttagelser forekommer det muligt at fremsætte den hypotese, at kongen og Rigsrådet i 1488 iværksatte en begrænset mangfoldiggørelse af Knud Mikkelsens tekstkompleks med henblik på at skabe virkelig retsenhed i det jyske retsområde og fortrænge den brogede mangfoldighed af ældre versioner af Jyske Lov. Som vist var den gennemgående linje i Viborgbispens redigering af loven netop en harmonisering af de to dominerende, middelalderlige tekstversioner, AB- og I-redaktionerne. Muligvis har det eksemplar, som Johan Friis i 1550 skænkede til kongens søn og kommende efterfølger, simpelthen været det eksemplar, som beroede i Kancelliet. Spørgsmålet må være, hvor omfattende en mangfoldiggørelse de to andre, bevarede 1488-håndskrifter repræsenterer. Her kan Matthäus Brandis' trykte udgave af Jyske Lov fra 1504 måske give et fingerpeg. Som påvist af Peter Skautrup, står Brandis' tekst 1488-håndskriftet GKS 3136 4° særlig nær, men der er også talrige berøringspunkter med AM 16 8°.¹⁴⁵ Navnlig overensstemmelsen i meningsforstyrrende fejl gør det sandsynligt, at GKS 3136 4° har været det primære grundlag for Brandis' trykforlæg.¹⁴⁶ Med hensyn til kapitelterskrifter og (i et enkelt tilfælde) kapitelinddeling synes Brandis' trykforlæg derimod til dels at have fulgt AM 16 8°.¹⁴⁷ En sådan divergens mellem forlæggene for selve lovteksten og for dens overordnede strukturering kendes også fra andre håndskrifter.¹⁴⁸

Disse overensstemmelser mellem 1504-trykket og to af de bevarede 1488-håndskrifter er bemærkelsesværdige. Ud fra en simpel, stati-

¹⁴⁴ DGL 2, s. LXXIV.

¹⁴⁵ DGL 3, s. XLVII-XLVIII.

¹⁴⁶ F.eks. DGL 3, s. 201¹⁵ [*annen boscap*] GKS 3136 4° og Brandis: *anthen boscap*, s. 202¹³ [*meth børn eller vthen*] GKS 3136 4° og Brandis: *eller mangler* (tilføjet over linjen i GKS 3136 4°, sml. DGL 3, s. XLVIII); s. 207¹¹ [*there lodh*] GKS 3136 4° og Brandis: *retthe lodh*; s. 224⁹⁻¹⁰ [*wordher ey lawth i iordh thet ther i iordh kommer wære iordh*] GKS 3136 4° og Brandis mangler *thet ther i iordh*; s. 229¹³ [*bygggher*] GKS 3136 4° og Brandis: *liggher*; s. 233¹²⁻¹³ [*ok agherland mellem skowg ok agherland ok deld*] GKS 3136 4° og Brandis mangler *mellem skowg ok agherland*; s. 236⁸ [*at gange*] GKS 3136 4° og Brandis: *affgange*.

¹⁴⁷ F.eks. DGL 3, s. 197¹³ (JL 1:3) [*Om kone seggher sig at wære meth barne*] AM 16 8° og Brandis tilføjer *effiher henne man ær døth*; s. 236⁷ (JL 1:56) [*Om wæy*] AM 16 8° og Brandis (meningsforstyrrende): *Om wærie*; s. 238⁷⁻⁹ (JL 1:57): AM 16 8° og Brandis udskiller *Slig samme logh ... annen manz iordh* som et selvstændigt kapitel (sml. DGL 3, s. XLVIII).

¹⁴⁸ Navnlig AM 452 12° fra omkring 1500, hvor lovteksten, trods talrige særvarianter, snarest knytter sig til AB-redaktionen, mens kapitelinddelingen er stærkt påvirket af I-redaktionen; DGL 2, s. LXIX.

stisk betragtning forekommer det usandsynligt, at det ud af en større mængde håndskrifter netop var de to håndskrifter, som lå til grund for Brandis' trykforlæg, der var bevaret. På den anden side ville det være vanskeligt at forklare, at der kun skulle være fremstillet tre eksemplarer af 1488-tekstkomplekset. Muligvis er der i 1488 (eller kort derefter) blevet udsendt en afskrift af tekstkomplekset til hver domkirke i det jyske retsområde; da landstingene ikke bestod som permanente institutioner mellem de ugentlige tingdage, er det næppe dem, man ville have valgt som modtagere. Dog er der næppe blevet udsendt et eksemplar til Slesvig domkirke, da hertugdømmet Slesvig i det sene 1400-tal formentlig overvejende benyttede den plattyske oversættelse af lovbogen. I så fald har mangfoldiggørelsen af 1488-tekstkomplekset omfattet seks eksemplarer, nemlig et til hvert af stifterne Viborg, Børglum, Aarhus, Ribe og Odense samt et eksemplar, som beroede i Kancelliet – velsagtens GKS 3135 4°.

Valget af GKS 3136 4° som det primære grundlag for Brandis' trykforlæg har næppe været tilfældigt. Som nævnt er det af de tre bevarede 1488-håndskrifter det eksemplar, hvor skriveren var mest tilbøjelig til at optage sproglige fornyelser i lovteksten. Man kan kun gisne om årsagen til de sproglige divergenser mellem 1488-håndskrifterne, men valget af grundhåndskrift forekommer velovervejet. Trods alle Brandis' trykfejl og trods hans reproduktion af meningsforstyrrende fejl fra GKS 3136 4° resulterede det i en trykt tekst, som var lidt mere letforståelig, end hvis et af de andre 1488-håndskrifter var blevet valgt til forlæg.

Vi har nu to hypoteser, som nok savner entydigt bevis, men dog har en vis sandsynlighed for sig: At Biskop Knuds reviderede udgave af Jyske Lov blev færdiggjort i 1466 eller kort derefter, og at det resulterende tekstkompleks blev mangfoldiggjort i et begrænset antal og udsendt som autoriseret tekst i 1488. Er dette rigtigt, og er der hold i antagelsen om, at Knud Mikkelsens arbejde i hvert fald havde kvasi-officiel karakter, må man undre sig over, hvorfor der skulle gå omkring 22 år fra tekstkompleksets udarbejdelse til dets officielle autorisation og mangfoldiggørelse. Der er noget, som tyder på, at forklaringen kunne være, at Knud Mikkelsens arbejde ikke vakte udelt tilfredshed.

Dr. Johannes Martini, Odensedominikaneren og Jens Nielsens håndskriftfabrik

Dersom tanken med mangfoldiggørelsen af Knud Mikkelsens tekstkompleks i 1488 – hvor omfattende denne publicering nu end måtte have

været – var at eliminere de ældre versioner af Jyske Lov, må man konstatere, at et sådant mål i hvert fald ikke blev nået i første omgang. Afskrivningen af AB-, C- og I-tekster af loven fortsatte ufortrødet; til gengæld er den eneste senere afskrift af Biskop Knuds udgave det allerede omtalte håndskrift GKS 3137 4°, som dr. Johannes Martini i Sorø Kloster fuldførte i 1503.

Den lærde doktor var ingenlunde en ukritisk kopist. Således forbedrede han på adskillige punkter Knud Mikkelsens latinske tekst, når han fandt den sprogligt mangelfuld eller uprofessionelt udformet. Herved indløb der dog også nogle fejl i hans tekst. Hans manglende fortrolighed med jysk procesret afslører sig i, at han i 2. bog flere gange oversatte den latinske teksts latiniserede danisme *Neffningi* til *Ueridici id est neffninghe*.¹⁴⁹ Skønt han havde hele tekstkomplekset ved hånden, har han altså ikke gjort sig klart, at *ueridici* (eller *ueredici*) var den latinske gengivelse af "sandemænd", som var et helt andet nævn end nævningerne. I det store og hele var Johannes Martini dog loyal over for Knud Mikkelsens arbejde,¹⁵⁰ og til Fortalens sætning om lovændring havde han ingen rettelser i den latinske tekst; i hans afskrift af den danske tekst mangler Fortalen.¹⁵¹

Anderledes forholder det sig med et håndskrift, som var blevet til syv år tidligere i Odense, altså inden for det jyske retsområde. NKS 1312b 4° blev ifølge sin kolofon fuldført i juli 1496 af en ydmyg frater i dominikanerklosteret i Odense – så ydmyg, at han ikke anførte sit eget navn.¹⁵² Hans arbejde var nu ikke så ydmygt endda, for det er svært ikke at opfatte det som en "anti-Knud Mikkelsen". Håndskriftet indeholder både den danske og den latinske tekst af Jyske Lov, men uden glosserne, og som tekstgrundlag for begge tekster anvendte han ældre håndskrifter end 1488-håndskrifterne. Hans forlæg for den latinske teksts vedkommende synes i hvert fald helt overvejende at have været et endnu bevaret håndskrift – en ret sjælden situation i tekstoverleveringen – nemlig Stockholm C 60.¹⁵³ Det er ikke noget godt håndskrift, fyldt, som det er, med undertiden rent ud tåbelige fejl, men netop derfor kan det spores i de rettelser, som Odensedominikaneren foretog.

¹⁴⁹ DGL 4, s. 119, 128, 130.

¹⁵⁰ En nærmere analyse af tekstændringerne i GKS 3137 4° falder uden for denne artikels rammer.

¹⁵¹ DGL 3, s. 191.

¹⁵² DGL 4, s. 264.

¹⁵³ DGL 4, s. IX-X.

Denne afskriver var nemlig, ligesom dr. Johannes Martini, en hel del bedre latinist end skriverne af de ældre håndskrifter af den latinske tekst.¹⁵⁴ Forholdet mellem hans arbejde og forlægget i C 60 fremtræder måske allermest tydeligt i 2. bog kap. 67, hvor den danske tekst (JL II:69) har ordene *at mæn wantæ*,¹⁵⁵ de ældre latinske håndskrifter og 1488-teksten har oversættelsen *quod putari possit*, "at det kan antages", men C 60 har den meningsløse forvanskning *quod purificari possit*, "at det kan renses". Dominikaneren tøvede her, idet han vel tænkte, at *purificari* i denne kontekst kunne referere til bevisførelsen, så han lod ordet stå og tilføjede en forklaring baseret på andre håndskrifter: *quod purificari possit, tandem quia putari possit*, "at det kan renses, nemlig fordi det kan antages".¹⁵⁶ Alt i alt er hans revision af den latinske tekst god og kompetent, og enkelte steder var han ene om at rette op på overspringelser, som tilsyneladende gik helt tilbage til den oprindelige oversætter. Navnlig er han ene om at tilføje bestemmelsen i 1. bog kap. 32 om bødeansvaret for en fledføring, som sårede sin husbond, der mangler i samtlige andre håndskrifter af den latinske tekst, inklusive Knud Mikkelsens redaktion.¹⁵⁷ Det er dermed tydeligt, at Odensedominikaneren foretog en tekstkritisk revision, som også involverede en jævnførelse af den latinske tekst med håndskrifter af den danske. Det samme indtryk af et ganske grundigt tekstkritisk arbejde på grundlag af sammenligning af flere forskellige håndskrifter giver hans version af den danske tekst, der nok grundlæggende hører til AB-redaktionen, men dog repræsenterer en ret selvstændig bearbejdelse af teksten.¹⁵⁸

I sin analyse af håndskrifterne af den middelalderlige danske tekst af Jyske Lov konstaterede Peter Skautrup, at der bestod et slægtskab mellem Odensedominikanerens revision af den danske tekst og en gruppe sene 1400-talshåndskrifter, som er signeret af eller palæografisk kan tilskrives en vis Johannes Nicolai i Horsens.¹⁵⁹ Skautrup valgte den halve løsning at kalde ham Johannes Nielsen; her vil navnet blive gengivet i sin danske form, Jens Nielsen.¹⁶⁰ Personen kan vistnok ikke identificere-

¹⁵⁴ DGL 4, s. ix.

¹⁵⁵ DGL 2, s. 260.

¹⁵⁶ DGL 4, s. 146. Udgaven følger her, som overalt bortset fra de mest åbenbare fejlskrivninger og udeladelser, håndskriftet Ledreborg 11 4°, som er ene om at have læsningen *quod possit credi*, "at man kan tro".

¹⁵⁷ DGL 4, s. 47. I Ledreborg 11 4° er sætningen tilføjet med senere hånd.

¹⁵⁸ DGL 2, s. lxx.

¹⁵⁹ Sml. DGL 2, s. 505, varianterne fra mss. A⁹ (AM 9 8°) og A¹⁰ (AM 10 8°).

¹⁶⁰ Således også Nielsen 1937, s. 128-129.

res i andre kilder. Håndskrifterne er AM 9 8°, AM 10 8°, Rostgaard 6 8°, GKS 3658 og Uppsala H 123.¹⁶¹ De to førstnævnte er dateret 1490, og de tre øvrige dateres på dette grundlag til ca. 1490.¹⁶² Der er ikke tale om en serie identiske afskrifter af en og samme redaktion af teksten, men de er alle kategoriseret i AB-gruppen. I betragtning af håndskrifternes antal er det måske ligefrem et skriverværksted, vi har med at gøre; det er utvivlsomt Jens Nielsen, som Skautrup hentydede til ved at tale om en "håndskriftfabrik".¹⁶³ Også Jens Nielsen udførte et ret selvstændigt tekstkritisk arbejde baseret på sammenligning af flere håndskrifter. Skautrup fremhævede navnlig vanskeligheden ved at indplacere AM 9 8° i tekstgenealogien, "idet det viser en meget blandet tekst, jf. også den stærke påvirkning i den ydre form fra I" (dvs. I-redaktionen).¹⁶⁴ Billedet af Jens Niensens arbejde kompliceres yderligere af hans forhold til den latinske oversættelse af Jyske Lov. Han inkluderede ikke denne tekst i noget af de bevarede håndskrifter, han frembragte, men han ikke alene kendte den, han forholdt sig også selvstændigt og kritisk til den. Især i AM 9 8° indføjede han på talrige steder citater fra den latinske oversættelse, og nogle af dem synes at vidne om en ganske selvstændig bearbejdelse af det latinske forlæg.¹⁶⁵

Det er vistnok ikke muligt med sikkerhed at fastslå, at også Jens Niensens tre udaterede Jyske Lov-håndskrifter blev skrevet efter den formentlige publicering af Knud Mikkelsens tekstkompleks i 1488, men i sig selv er de to håndskrifter fra 1490 påfaldende ved at være skrevet blot to år efter mangfoldiggørelsen af Knud Mikkelsens arbejde. Odensdominikanerens ligeledes ret indgående tekstrevision og det forhold, at han synes at have kendt Jens Niensens arbejde med teksterne, kunne give anledning til at formode, at utilfredshed med Knud Mikkelsens arbejde ligefrem ansporede andre til at iværksætte en tekstkritisk bearbejdelse af loven med henblik på at tilvejebringe en alternativ tekst.

En sådan antagelse vil nu vistnok være vanskelig at bevise, men en undersøgelse af Jens Niensens og Odensdominikanerens versioner af Fortalens sætning om lovændring viser slægtskabet mellem de to mænds arbejde – og en overraskende drejning i tekstens udvikling på

¹⁶¹ DGL 2, s. LVIII-LX, LXV-LXVI.

¹⁶² DGL 2, s. XVII-XVIII, XXII, XXV, XXX.

¹⁶³ DGL 2, s. II.

¹⁶⁴ DGL 2, s. LIX.

¹⁶⁵ En fortegnelse over disse latinske indskud, som hovedsagelig findes i lovens 3. bog, findes i DGL 4, s. XIII. De vil blive behandlet nærmere i anden sammenhæng.

dette punkt. Hidtil har opmærksomheden i nærværende artikel alene været rettet imod den bisætning, som indeholder ordene “åbenbart imod Gud”. Det er da heller ikke uinteressant at konstatere, at Jens Nielsen i tre af sine fem bevarede håndskrifter (AM 10 8°, GKS 3658 og Uppsala H 123), fulgt heri af Odensedominikaneren, valgte at skrive *hun* som subjekt for bisætningen. Ændringen af stedordets genus, som var dukket op i sjællandske lovhåndskrifter allerede fra begyndelsen af 1400-tallet, vandt først hermed større indpas i Jyske Lovs tekstoverlevering, og den bredte sig derfra til andre sene håndskrifter af loven: Stockholm C 42 fra ca. 1500, der vistnok ikke stammer fra Jens Niensens håndskriftfabrik, men som viser en del overensstemmelser med hans arbejde i Rostgaard 6 8°;¹⁶⁶ AM 15 8°, dateret 1507, som i det hele taget synes influeret af Jens Niensens produktion;¹⁶⁷ Thott 585 8° fra omkring 1500, der nok i hovedsagen er et I-håndskrift, men hvis skriver – trods en del sjuks i udførelsen – også har foretaget et selvstændigt arbejde ved at kollationere sit forlæg med et eller flere AB-håndskrifter og muligvis også en C-tekst;¹⁶⁸ det usædvanlig sene håndskrift Stockholm C 56 fra omkring 1625 er på grund af sin datering mindre interessant i nærværende sammenhæng, men for Fortalens og 1. bogs vedkommende er det en ret fri afskrift af Odensedominikanerens arbejde.¹⁶⁹

Mere bemærkelsesværdigt er det, at Jens Nielsen og Odensedominikaneren foretog en lille, men betydningsfuld ændring i den første del af Fortalens udsagn om lovændring. Hvis vi ser bort fra de uundgåelige småvariationer i stavemåden, lyder deres udgave sådan, at den lov, som kongen giver og landet vedtager, *then maa man æy aff taghæ / eller om skyffte / uten landsens wilie*, og i dette tilfælde findes ændringen i alle fem af Jens Niensens bevarede håndskrifter.¹⁷⁰ Ved at ændre subjekt i denne del af sætningen fra “han” til det ubestemte “man” blev kongens rolle i lovgivningen ændret på en mere radikal måde end ved de forskellige tolkninger af hvem, der var “imod Gud”. Ændringen svarede til de politiske realiteter i 1490’erne, hvor der ganske vist om muligt

¹⁶⁶ DGL 2, s. LXV. De latinske indskud i C 42, som Skautrup omtaler, har ingen sammenhæng med den latinske oversættelse.

¹⁶⁷ DGL 2, s. LXVIII.

¹⁶⁸ DGL 2, s. XCVII-XCVIII.

¹⁶⁹ DGL 2, s. LXIX-LXX.

¹⁷⁰ Her gengivet efter Rostgaard 6 8° fol. 2 r. Ligeså GKS 3658 8° fol. 2 r, og AM 10 8° fol. 5 r. AM 9 8° fol. 2 r, har en anden konstruktion af sætningen, men stadig med *man* som subjekt: *then maa man æy aff tage eller vm skyffte vden han wære openbare gen gut oc tho mottæ han [!] æy gen landsens wilie*. Uppsala H 123 er ikke konsulteret i original.

fandt endnu mindre lovgivning sted end under Christiern 1., men hvor ethvert kongeligt initiativ på det retlige område ville fordrø enighed mellem konge og Rigsråd.¹⁷¹ At Jens Nielsen og Odensedominikaneren samtidig i nogle af deres håndskrifter ved at bruge stedordet *hun* i den følgende bisætning yderligere præciserede, at lovændring forudsatte, at loven var imod Gud, bliver i denne kontekst nærmest til en biting.

Læsningen *man/mendt* bredte sig fra vore to tekstrevisorer til andre håndskrifter. Ikke overraskende var Stockholm C 42, AM 15 8° og Thott 585 8° også med på denne ændring, lige som de var det med *hun*.¹⁷² I denne sag fik de imidlertid følgeskab af flere skrivere. De tre nært beslægtede håndskrifter AM 447 12° fra slutningen af 1400-tallet, Stockholm C 49 fra omkring 1500 og Uppsala de la Gardie 60 fra slutningen af 1400-tallet hører til den heterogene C-gruppe; den løse datering af to af disse håndskrifter kunne for så vidt tillade den hypotese, at læsemåden *man* havde sit udspring her, men i betragtning af den indflydelse, Jens Nielsens virke havde på tidens øvrige produktion af Jyske Lov-håndskrifter, forekommer det mere sandsynligt, at også AM 447 12° og de la Gardie 60 skal dateres efter ca. 1490 og viser indflydelse fra Jens Nielsens bearbejdelse af lovtæksten.¹⁷³ Mere overraskende er det, at læsningen *man* optræder i AM 452 12° fra omkring 1500, som er endnu et sent håndskrift, hvis tekst er baseret på sammenligning af flere håndskrifter fra forskellige grene af overleveringen, som skriveren desuden behandlede temmelig frit.¹⁷⁴ Det er allerede nævnt, at dette håndskrift skiller sig ud ved at indsætte verbet *gør* i Fortalens sætning om lovændring, hvorved dets skriver tilsyneladende tilsluttede sig den læsning, at kongen ville handle imod Gud ved at ændre loven uden landets samtykke. Det harmonerer imidlertid slet ikke med brugen af det ubestemte stedord *man* for den handlende person ved ændring af loven. Fejlen hænger måske sammen med, at skriveren foretog en større ombrydning af hele dette stykke i Fortalen, hvorved begyndelsen af sætningen om lovændring blev indarbejdet i den foregående sætning: *Ingen man skal oc dommæ gien then loff ther konningh gywer oc landyth tagher wyt mæn æffter then loff skal landhet dømmæs oc rættæs ther konningh giwer oc*

¹⁷¹ Sml. Dahlerup 1989, s. 249-251.

¹⁷² Tillige Stockholm C 56, men det er som nævnt mindre interessant på grund af sin sene datering.

¹⁷³ Skautrups analyse af disse tre håndskrifter indskrænker sig i det væsentlige til et forsøg på at bestemme deres indbyrdes forhold; DGL 2, s. LXXIII.

¹⁷⁴ DGL 2, s. LXIX.

*alt landhet tagher wyt Then ma man ey æffther tage æller skiftæ vthen landzens wiliæ vthen han gjør obenbarligh gien guth.*¹⁷⁵ Det er muligt, at skriveren i sin iver for at redigere i teksten simpelthen er kommet til at foretage en inkonsekvent rettelse: Hver især gik hans rettelser i retning af at svække kongens indflydelse på lovgivningsprocessen – men i kombination gav de et meningsløst resultat.

Produkterne fra Jens Niensens håndskriftfabrik og de skrivere, som var influeret af hans produktion, er næppe tilstrækkelig ensartede til, at man ligefrem kunne tale om, at en ny redaktion af loven var ved at blive til, men ændringen af fremstillingen af kongens lovgivningsmæssige rolle i disse håndskrifter tyder på, at noget sådant kunne være blevet resultatet, hvis tekstudviklingen var fortsat i det spor, den var kommet ind på i 1490'erne. I det mindste synes en tekstkritisk tilgang til lovteksten at være blevet endnu mere udbredt efter 1488-redaktionens fremkomst. Dette livlige, kritiske arbejde med Jyske Lovs tekst blev imidlertid bragt til temmelig brat ophør af bogtrykkerkunsten.

Bogtrykkerne giver Knud Mikkelsen sejren

Som allerede nævnt var det Knud Mikkelsens tekstkompleks, som blev stillet til rådighed for bogtrykkeren Matthäus Brandis til hans førsteudgave af Jyske Lov i 1504, og i 1508 benyttede Gotfred af Ghemen Brandis' tryk som forlæg for sin udgave af loven. Trods de mange trykfejl, hvis antal blot blev forøget i 1508-udgaven, medførte den lette og bekvemme adgang til disse udgaver, at produktionen af håndskrifter af Jyske Lov praktisk taget ophørte i hen ved fyrré år. Da oplaget af Ghemens udgave omsider blev udsolgt ved midten af 1540'erne, var Knud Mikkelsens tekstkompleks så indarbejdet som retsgrundlag, at det var hans reviderede udgave af Jyske Lov, man gav sig til at afskrive.¹⁷⁶ Knud Mikkelsen havde omsider sejret, og dermed også hans harmonisering af AB- og I-redaktionernes udformning af Fortalens sætning om lovændring.

Da afskrivningen af loven blev genoptaget, begyndte varianterne atter at indfinde sig, men ikke i noget stort antal for vort tekststykket

¹⁷⁵ AM 452 12° fol. 2 v.

¹⁷⁶ Se den kronologiske håndskriftoversigt i DGL 3, s. xxxv-xxxvi. Det underlige håndskrift Stockholm B 88, en I-tekst, skrevet i 1524 af en Sven Lauritsen i Malmø, virker umiddelbart som et rent kuriosum, men dets talrige udeladelser og uortodokse boginddeling vidner om et bevidst arbejde med teksten. Hvad meningen var, får stå hen; DGL 2, s. CII-CIV.

vedkommende. Jens Niensens *man* var gemt og glemt, men nogle få afskrivere greb tilbage til hans brug af stedordet *hun* (*hunn*), som tydeliggjorde, at det var loven, som kunne tænkes at være imod Gud.¹⁷⁷ Ændringen kan udmærket være opstået hos flere afskrivere uafhængig af hinanden. Sproget havde desuden nu ændret sig så meget, at enkelte afskrivere fandt det mere naturligt at bruge det upersonlige stedord *den* (*denn*).¹⁷⁸ Disse varianter ville ikke have videre betydning, hvis ikke man ved revisionen af loven til den nye, autoriserede trykte udgave af Jyske Lov i 1590 havde besluttet sig til at anvende stedordet *hun*.¹⁷⁹ Det fjernede den sidste rest af tvetydighed i sætningen for resten af den tid, hvor loven havde gyldighed i Kongeriget, og det var først med de mere intensive håndskriftstudier i 1800-tallet, at de ældre håndskrifter udformning af sætningen blev et forskningsmæssigt problem. Til gengæld har det så været til debat lige siden.

En hyldest til Peter Skautrup's variantapparat

Det altafgørende kildegrundlag for ovenstående redegørelse er variantapparatet i Peter Skautrup's udgave af Jyske Lov i *Danmarks gamle Landskabslove*. Jo mere man benytter det, des mere respekt får man for denne fremragende sprogforskers evne til at bevare overblikket over et materiale, som omfatter hen ved 75 håndskrifter plus nogle fragmenter og enkelte oplysninger fra 1700-tallet om varianter fra nu formentlig tabte håndskrifter. For en umiddelbar betragtning kan variantapparatet virke fuldkommen uoverskueligt, som en gigantisk forurening af teksten uden praktisk anvendelighed. Den gennemgang af en enkelt sætnings historie, som er foretaget her, har forhåbentlig vist, at Skautrup's variantapparat er meget mere end som så. Det er et fremragende hjælpemiddel til at forstå, hvordan man opfattede og arbejdede med Jyske Lovs tekst lige fra de tidligste bevarede håndskrifter fra slutningen af 1200-tallet, til den middelalderlige tekstoverlevering blev

¹⁷⁷ DGL 3, s. 193. Varianten optræder tidligst i NKS 1293f 4°, skrevet i 1563 af Iver Persen, borger i Faaborg; håndskriftet tilhørte i 1570 Edel Hardenberg, gift med Frans Bille til Søholm; DGL 3, s. xvii. Senere eksempler: NKS 1321 4° fra ca. 1580 (DGL 3, s. xvii), og GKS 3141 4° fra slutningen af 1500-tallet (DGL 3, s. xiii).

¹⁷⁸ DGL 3, s. 193. Varianten optræder tidligst i Stockholm C 55 fra omkring 1558, med hjemsted i Haderslev (DGL 3, s. xxi-xxii); senere eksempler: Oslo 145 4° fra omkring 1580 (DGL 3, s. xix) og et håndskrift fra 1584, som i 1933 befandt sig i privateje hos museumsforstander H.P. Hansen i Herning (DGL 3, s. xiv).

¹⁷⁹ DGL 3, s. 193.

bragt til ophør af bogtrykkerkunsten i begyndelsen af 1500-tallet. Man må være dybt taknemmelig for, at landskabslovudgavens redaktion viselig valgte en model, hvor lovene blev udgivet essentielt på grundlag af et enkelt, faktisk eksisterende håndskrift, frem for at forfølge den kimære, som den forsvundne *Urtext* er.¹⁸⁰

Peter Skautrup var skolet i den Lachmannske tradition, hvor håndskrifternes indbyrdes afhængighedsforhold søgtes bestemt ved hjælp af forekomsten af fælles fejl, og hvor målet var ad denne vej at muliggøre rekonstruktionen af den tabte *Urtext*. Skautrup var imidlertid så stringent i sit arbejde, at han indså, at håndskriftoverleveringen simpelthen ikke tillod at opstille et fuldstændigt stemma, en genealogi over håndskrifterne, der kunne vise, hvordan de alle stammede fra et fælles ophav, den forsvundne *Urtext*. Hans fragmentariske stemma standser ved de ældste bevarede håndskrifter fra årtierne omkring 1300, om end det inkluderer en lang række hypotetiske, tabte fælles forlæg og mellemlid.¹⁸¹

Benyttet med omsigt – det kræver virkelig, at man holder tungen lige i munden – bringer variantapparatet os tæt på en hel række skrivere og redaktører, som fra slutningen af 1200-tallet til de første år af 1500-tallet beskæftigede sig med Jyske Lov. Vi kan gøre os tanker om de overvejelser af sproglig, juridisk og eventuelt politisk art, som de gjorde sig i deres tekstkritiske arbejde. Loven kommer til live som en levende tekst, skabt og til stadighed forandret af de mennesker af kød og blod, som gemmer sig bag tekstudgavens kliniske, alfanumeriske koder for håndskrifterne.¹⁸² På sin vis er det endnu mere fascinerende end det abstrakte spørgsmål, om Fortalen oprindeligt sagde det ene eller det andet om hvem eller hvad, der var imod Gud.¹⁸³ Vist efterlod skriverne sig ikke nogen eksplicite udsagn om formålet med deres bearbejdelse af teksten, og nutidens historikers tolkning af tekstvarianterne må nødvendigvis være hypotetisk. Det gælder i endnu højere grad, når undersøgelsen drejer sig om én enkelt sætning, som tilfældet er i nærværende artikel. Forhåbentlig vil denne undersøgelse kunne anspore

¹⁸⁰ N.M. Petersens forsøg på at gøre noget i den retning faldt ikke heldigt ud; Niels Matth. Petersen, udg., *Kong Valdemar den Andens Jydske Lov*, 1850. Se DGL 2, s. XII.

¹⁸¹ DGL 2, tavle efter s. CXXVIII, og kommentar til stemmaet s. CXX-CXXI.

¹⁸² Sml. Andersen 2006, s. 271-272. Peter Skautrups små karakteristikker af forskellige skrivere i indledningen til udgaven vidner om, at han i høj grad havde fornemmelse for dette aspekt.

¹⁸³ Sml. det dejligt provokerende essay af Bernard Cerquiglini, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie*, Paris 1989.

til yderligere forskning i Jyske Lovs tekstoverlevering, der vil kunne præcisere eller modificere dens ganske foreløbige konklusioner.

Det kan måske forekomme overraskende, at ordet "tekstkritisk" i denne artikel gentagne gange er benyttet til at karakterisere de middelalderlige afskriveres arbejde. Den Lachmannske metode var baseret på en forudsætning om, at en skriver i middelalderen ville afskrive ét enkelt forlæg efter bedste evne. Tankegangen fremtræder klart i den Lachmannske betegnelse for de tilfælde, hvor man i et håndskrift kunne spore påvirkning fra andre kilder end hovedforlægget: Så var der tale om "kontamination" – en forurening af teksttransmissionen.

Selvfølgelig kan man finde eksempler på skrivere i middelalderen, som mere eller mindre bevidstløst afskrev et enkelt forlæg. Blandt lov-håndskrifter var det imidlertid langt fra reglen. I middelalderen var man sig pinlig bevidst, at enhver reproduktion indebar en risiko for fejl. En skriver, som ønskede at frembringe en pålidelig tekst, måtte derfor søge at kontrollere sit forlæg ved at konsultere andre, gode håndskrifter af den samme tekst – og i den verdslige sfære var der vel næppe nogen kategori af tekster, hvor det var vigtigere at opnå en pålidelig gengivelse, end de tekster, som udgjorde grundlaget for retslivet. Det tekstkritiske arbejde, som afspejles i håndskrifterne af Jyske Lov, var selvfølgelig ikke begrundet i en filologisk problemstilling. Det drejede sig om at nå frem til den bedste opfattelse af lovens tekst. Selvsagt blev det kritiske arbejde udført på et ufuldstændigt grundlag. Aldrig før i historien har så mange forskellige håndskrifter af Jyske Lov været samlet på ét sted, som da Peter Skautrup forberedte sin udgave af lovteksten. Middelalderens skrivers tekstkritiske valg var underlagt mange begrænsninger, helt ned til det lavpraktiske niveau, at de kunne have svært ved at læse og forstå de ældste håndskrifter. Hvad vi ikke bør overse, er, at de gjorde en seriøs indsats for at frembringe en pålidelig tekst.

Opænbarligh gen guth

Udgangspunktet for denne artikel har været en kritik af et alt for ensidigt fokus i forskningen på at forsøge at rekonstruere den oprindelige formulering af Jyske Lovs Fortales sætning om lovændring. Påstanden var, at man derved har forsømt væsentlige aspekter af lovtekstens historie. Deri ligger dog ingenlunde en påstand om, at det skulle være ligegyldigt, hvordan lovens ophavsmænd i 1241 formulerede denne sætning,

og hvad de mente med den. Dette spørgsmål er indlysende vigtigt for at forstå retspolitikken i Valdemarstiden.

Nærværende gennemgang af lovtekstens udvikling har gjort det muligt, vistnok klarere end det hidtil har været gjort, at indsnævre kildegrundlaget til Jyske Lovs oprindelige ordlyd på dette punkt til blot to håndskrifter, C 37 og Flensburghåndskriftet. Dette har tilladt at opstille den hypotese, at den oprindelige mening med den omstridte sætning var, at kongen kunne ændre loven, hvis den var i modstrid med Gud. Den alternative udlægning, at kongen ville handle imod Gud, dersom han ændrede eller ophævede loven, kom først ind i Fortalens tekst med den formentlig bevidst tvetydige formulering i AB-redaktionen, som sandsynligvis stammer fra årene umiddelbart efter Erik Klippings håndfæstning 1282. Formuleringen var et produkt af en bestemt politisk situation, som ikke varede længere end til kongemordet i Findereup Lade Cecilie nat 1286. Ribe Domkapitels håndskrift af Jyske Lov vidner om, at der endnu på Erik Menveds tid var politisk sprængstof i Fortalens ord om lovændring, og – som vist ovenfor – var der også senere i middelalderen enkelte skrivere, som opfattede Fortalen sådan, at kongen ikke kunne ændre loven uden at handle imod Gud.

Netop på Erik Menveds tid sørgede I-redaktionen af loven imidlertid for at forsyne sætningen om lovændring med en tilføjelse, som gjorde det aldeles klart, at kongen kunne ændre eller ophæve loven, hvis den stred imod Gud, men at dette ikke ændrede kravet om “landets”, det politiske samfunds samtykke. Tekstoverleveringen vidner om, at AB-redaktionen i middelalderen igennem bevarede en betydelig autoritet, men der er kun få spor af, at man senere i perioden hæftede sig nævneværdigt ved forskellen imellem de to redaktioners udformning af den i en langt senere eftertid så omstridte sætning. Ved at harmonisere AB-redaktionen med I-redaktionen på dette punkt ophævede Knud Mikkelsens revision enhver tvivl om forståelsen af sætningen, og de trykte udgaver af hans reviderede tekst satte en stopper for de alternative udviklinger, hvorom den sidste generation af håndskrifter i den middelalderlige tekstoverlevering vidner.

Ud over det rent teksthistoriske er der også “realhistoriske” argumenter for at antage, at Fortalens oprindelige mening på dette sted var, at kongen kunne ændre loven, dersom den var i modstrid med Gud. Således forstået beskriver Fortalens ord ganske enkelt bevæggrundene for stort set hele Valdemarstidens lovgivning. Ole Fengers fremhævelse af fredslovgivningen som konkret eksempel rammer et

vigtigt aspekt,¹⁸⁴ men der var langt flere sider af dansk ret, hvor loven blev ændret, fordi den var imod Gud. Et brev fra pave Alexander 3. til Sverige fra begyndelsen af 1170'erne giver grundlag for at formode, at Arvebogen fra 1169/70 blev til i konsekvens af pavens fordømmelse af den hidtidige praksis i Norden med hensyn til sjælegaver, og det er nærliggende at antage, at Arvebogens systematiske reform af de danske arveregler blev gennemført som led i opfyldelsen af betingelserne for Valdemar 1.s forlig med Alexander 3. og ærkebiskop Eskil omkring 1166.¹⁸⁵ Sammenhængen er endnu tydeligere på Valdemar 2.s tid, idet størstedelen af denne konges omfattende lovgivningsvirksomhed, kulminerende i hans sidste dage med Jyske Lov, blev udløst af det Fjerde Laterankoncils forbud mod gejstliges medvirken ved gudsdomme. Ved at umuliggøre dansk rets yderste bevismiddel, jernbyrd, tvang dette forbud til en total omkalfatring af dansk procesret.¹⁸⁶

Kongen ændrede gentagne gange loven, fordi den var *opænbarligh gen guth*. Men han gjorde det kun med *landæns willi* – og derfor blev Jyske Lov aldrig en rigslov.¹⁸⁷

SUMMARY

Michael H. Gelting: *Who was "manifestly contrary to God" in the Prologue of the Law of Jutland? A study in the law-book's textual history*

One sentence in the Prologue of the Law of Jutland (1241) has caused much scholarly discussion since the nineteenth century. Did it say that "the law which the king gives and the land adopts, he [i.e. the king] may not change or abolish without the consent of the land, unless he [i.e. the king] is manifestly contrary to God" – or "unless it [i.e. the law] is manifestly contrary to God"? In this article it is argued that scholarly conjec-

¹⁸⁴ Fenger 1971, s. 360-434.

¹⁸⁵ Michael H. Gelting, Pope Alexander III and Danish Laws of Inheritance, *How Nordic are the Nordic Medieval Laws: Proceedings from the first Carlsberg Conference on Medieval Legal History*, red. Per Andersen, Ditlev Tamm og Helle Vogt, 2. udg., København 2011, s. 85-114, her s. 110-114.

¹⁸⁶ Gelting 2003, s. 73-80; Per Andersen, *Studier i dansk proceshistorie: Tiden indtil Danske Lov 1683*, 2010, s. 1-2, 345; Per Andersen, *Legal Procedure and Practice in Medieval Denmark* (Medieval Law and Its Practice, 11), Leiden/Boston 2011, s. 76-82.

¹⁸⁷ Citaterne fra Fortalen er gengivet efter C 37.

tures about the original sense of the text at this point have paid insufficient attention to the textual history of the law-book.

On the basis of Per Andersen's recent study of the early manuscripts of the Law of Jutland, it is shown that the two earliest surviving manuscripts both have a reading that leaves little doubt that the original text stated that the king could not change the law without the consent of the land unless the law was manifestly contrary to God. The equivocal reading that has caused the scholarly controversy was introduced by a conservative revision of the law-book (known as the AB text), which is likely to have originated in the aftermath of the great charter of 1282, which sealed the defeat of the jurisdictional pretensions of King Erik V. A more radical reading, leaving no doubt that the king would be acting contrary to God in changing the law without consent, occurs in an early fourteenth-century manuscript and sporadically throughout the fifteenth century, but it never became the generally accepted text. On the contrary, an official revision of the law-book (the I text), probably from the first decade of the fourteenth century, sought to eliminate the ambiguity by adding "and he may still not do it against the will of the land", thus making it clear that it was the law that might be contrary to God.

Due to the collapse of the Danish monarchy in the second quarter of the fourteenth century, the I text never superseded the AB text. The two versions coexisted throughout the fourteenth and fifteenth centuries and soon produced a number of hybrid versions. One of these gained particular importance, since it was the text that was used for the first printed editions of the Law of Jutland in 1504 and 1508. Thus it became the standard text of the law-book in the sixteenth century. The early printed editions also included the medieval Latin translation of the Law of Jutland and the Latin glosses to the text. The glosses are known to be the work of Knud Mikkelsen, bishop of Viborg from 1451 to 1478. Based on a close comparison of the three texts, it is argued here that Bishop Knud was also the author of the revised Danish and Latin texts of the law-book that are included in the early printed editions, and that the whole work was probably finished in or shortly after 1466. Bishop Knud included the I text's addition to the sentence about the king's legislative powers.

An effort to distribute Bishop Knud's work as a new authoritative text seems to have been made in 1488, but rather than replacing the earlier versions of the Law of Jutland, this effort appears to have triggered a spate of new versions of the medieval text, each of them based upon critical collation of several different manuscripts. In some of these new versions, a further development in the sentence on the king's legislative power brought the sentence in line with the political realities of the late fifteenth century. Instead of having "he" [i.e. the king] as the agent of legal change, they attribute the initiative to the indefinite personal pronoun *man*: at the time, any such initiative would require the agreement of the Council of the Realm.

Only the printing press brought this phase of creative confusion to an end in the early sixteenth century.

Finally, it is argued that the present article's interpretation of the original sense of this particular passage in the Prologue is in accordance with the nature of Danish legislation in the period from c.1170 to the 1240s, when most major legislation happened in response to papal decretals and changes in canon law.